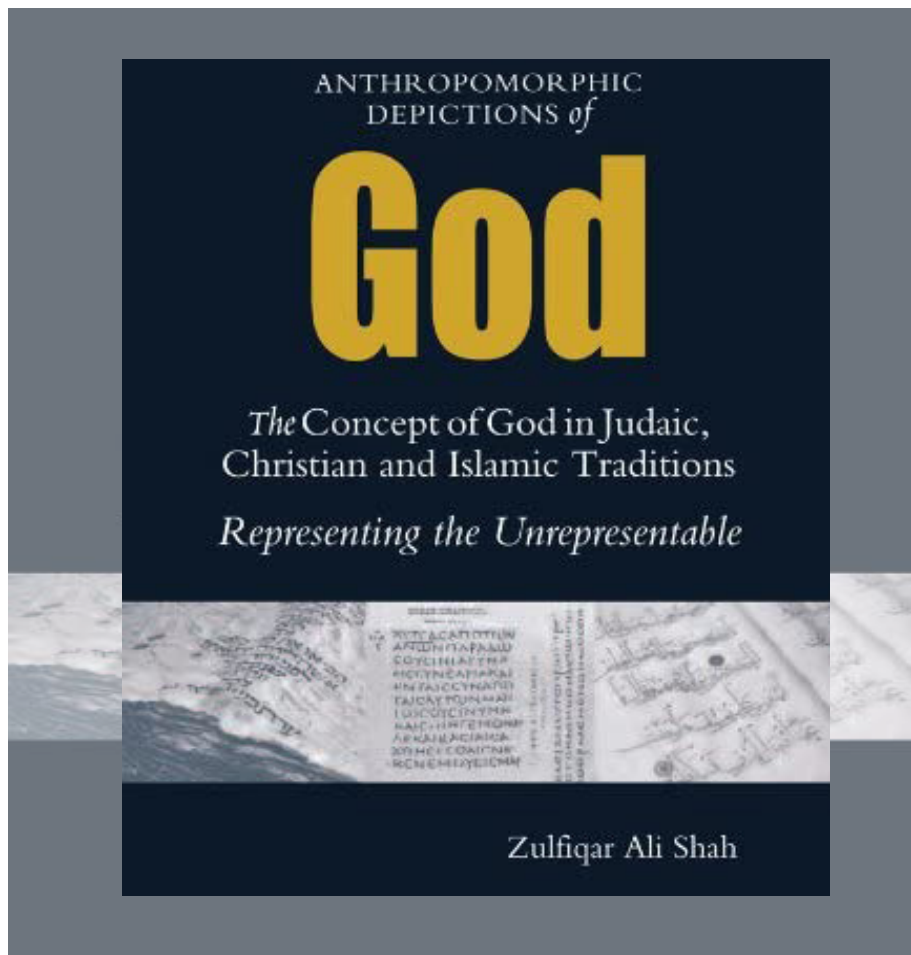

ХУДОНИНГ АНТРОПОМОРФИК ТАСВИРЛАРИ

Яҳудий, насроний ва ислом анъаналарида
Худо ҳақидаги тушунчанинг акс эттирилиши

Имконсиз кўринишларни тасаввур этиш

(ШТ) «Китобларининг қисқача сериялари»

ХУДОНИНГ АНТРОПОМОРФИК ТАСВИРЛАРИ

**Яҳудий, насроний ва ислом анъаналарида
Худо ҳақидаги тушунчанинг акс эттирилиши**

Имконсиз кўринишларни тасаввур этиш

Зульфиқар Али Шах

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 297
ББК 86.38
3-93

Китоб хомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Херндон Виржиния АҚШ

Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)

Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Зулфиқар Али Шах

Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбоева Рахат: – Б.: 2022

Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий веб-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига кафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган №88**

**Худонинг анфроморфик тасвирлари: яҳудий, насроний ва исломий анъаналарида
Худо ҳақидаги тушунчанинг ақс эттирилиши (Uzbek)**

Зулфиқар Али Шах

ИИТ «Китобларининг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

1443 АН / 2022 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-08-969-3

Anthropomorphic Depictions of God: The Concept of God in Judaic, Christian and Islamic Traditions Representing the Unrepresentable (Uzbek)

Zulfiqar Ali Shah

IIIT «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1433 АН / 2012 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-583-7

IIIT

P.O.Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган

ISBN 978-9967-08-969-3

УДК 297

ББК 86.38

ҲИТИ китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир. Қисқа, осон ўқиладиган, вақтни тежайдиган шаклда ишлаб чиқарилган ушбу бириктирилган тезислар катта нашрнинг диққат билан ёзилган кўринишини тақдим этади ва китобхонларни бу китобнинг асл нусхасини ўрганишга ундайди.

Зульфикар Али Шахнинг Худо ҳақидаги антропоморфик тасвирлари: Яҳудий, Насроний ва Исломиё анъаналарида Худо ҳақидаги тушунча – бу 2012-йилда нашр этилган (қисқартирилмаган) монументал тадқиқотдир. У Иброҳимнинг уч эътиқодидаги Иброний Библия, Янги Аҳд ва Қуръондаги антропоморфизм масалаларини яқиндан кўриб чиқади.

Тарих давомида насронийлар ва яҳудийлар Худони англашга ҳаракат қилиб келган. Бунинг учун исломий қарашларни таққослаб, муаллиф яҳудий-насоний дунёқарашини ва уларнинг ҳар бири Худо билан бўлган учрашувни қандай танлаганига, бу қандай қилиб ҳақиқий оятлар билан боғлиқлигига ва диний мунозараларнинг натижаларига ёки охирига асрлардаги черков қарорлари ҳамда эллинистик фалсафани ўзлаштирилишини қараб чиқади. Шах, шунингдек, Ислоннинг антропоморфик кўз қарашини ва ислом диншунослигидаги Тавҳидни ўрганади. Худонинг тўқсон тўққизта исмини ва бу мусулмончиликда Худо ва Унинг сифатларини тушунишда қандай ёрдам беради деган саволга жавоб қидиради. Қандай қилиб яҳудийлик ва насронийлик билан исломий мунозаранинг асосий мавзусига айланганини тасвирлаб, у қатъий монотеизмга қарши бўлмаган эскирган диний қарашларни ва нуқтаи назарларни танқид қилади.

Секуляризм Худо ўлганми ёки йўқми деган мавзуда баҳс олиб борар экан, антропоморфизм масаласи жуда муҳим масалалардан бирига айланди. Бизнинг даврда Худони ўрганиш қисман маънавий интилиш билан боғлиқдир. Шахнинг фикрича антропоморфик тушунчалар ва Худонинг жисмоний тасвирлари замонавий атеизмнинг етакчи омилларидан бири бўлиши мумкин. Натижада у замонавий даврдан кейинги Худога бўлган интилишни замонавий илоҳий антропоморфик ва жисмоний тушунчалар сўндирмайди, улар Худони шу коинотга келтириб, аниқ тарихий вазифаси ва ўрни билан Худо нимани англатишини ҳамда маънавий ва руҳий куч тушунчасини ожайтириб, шу тариқа Унга бўлган эътиқодни ҳосил қилади деган хулосага келди.

Доктор Шахнинг фаолияти ҳар қандай муҳим тарихий диний масалаларни ўрганишда ёки мунозара қилишда муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

Зульфикар Али Шах тамонидан қисқартирилган нашри
*ХУДО ҲАҚИДАГИ АНТРОПОМОРФИК ТАСВИРЛАРИ:
ЯҲУДИЙ, НАСРОНИЙ ВА ИСЛОМИЙ АНЪАНАЛАРИДА ХУДО
ҲАҚИДАГИ ТУШУНЧАНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ*

ISBN hbk: 978-1-56564-576-9

ISBN pbk: 978-1-56564-575-2

2012

КИРИШ СЎЗ

Ушбу асар Яҳудий, Насроний ва Ислom динларида антропоморфизм ва корпорализмга оид масалаларни (Худони инсон нуқтаи назаридан, Унинг Улуғворлигига тўғри келмайдиган шаклда) Янги Аҳд ва Қуръон матнлари орқали кўриб чиқади. Бундан ташқари, илоҳий тафаккурда юз берган охирги воқеаларни, сценарий талқинини ва антропоморфизмга оид экзегетик танқидларни батафсил ўрганиб, буларнинг барчаси ҳар учала диннинг эътиқодчилари томонидан Худо ҳақидаги тасаввурларга қандай таъсир қилганлиги ҳақида изоҳ беради.

Худо инсонни ахлоқий қиёфада яратди, яъни У инсонни адолат, тенглик, тўғри муносабат, ўзарo ҳурмат, ҳамдардлик, севги, раҳм-шафқат ва хайр-эҳсон в.б. туйғулари билан яшашини хоҳлади. Инсоният эса Худонинг ҳатто энг асосий қоидаларни ва ахлоқий амрлари бузиб яшашни афзал кўрди, яъни Худони инсон қиёфасида тасвирлаб, тақдим этилган неъматни баҳолай олмади; ўз режаларини ва худбин истакларини амалга ошириш учун тасаввур қилиб бўлмайдиган трансцендентал Зот тушунчасини тузумга ва дунёга кўпол равишда олиб киришди. Дарҳақиқат, Иброҳимнинг авлодлари (бу семитлик онгни англатади) трансцендентал Худоларни шунчалик шахсийлаштирилган, миллийлаштирган ва антропоморфизация қилганки, у аслида ўзларининг янада каттарoқ, кучли ва ҳалокатли кўринишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, инсоният турли хил шахсий, жамоавий ва миллий режаларини, амалиётини, ғояларини, ёқтирадиган ва ёқтирмайдиган нарсаларини Худодан кўришдан тортинмади, шунинг билан миллий, этник, ирқий, сиёсий, мафкуравий ва ҳатто диний ғояларнинг мутлақ ғоясини яратди.

Ер, ирқ, тарихий шахс, маълум бир илоҳийликни ёки қонунни англатган тушунчалар сингари тарихий ходисаларни энг юқори аҳамиятли даражага кўтариш учун, инсоният охир оқибат ягона ва ёлғиз Мутлақни бошқа кўп сонли табиатан чекланган мутлақларга Унинг қиймат берган нарсаларини ўрнига алмаштиришга муваффақ бўлди. Инсонларнинг Худо ҳақида тасаввурини миллийлаштириши

ёки шахсийлаштириши кескин қаршиликка ва оқибатда ҳеч нарсага яроқсиз бўлиб қолишига олиб келиши муқаррар эди. «Деизм» маърифати, илмий агностицизм ва атеизмга асосланган бўлса охир-оқибат йўқ бўлиб кетар эди. Илм-фан ривожланиб борган сари, гуманизм ва материализм фалсафаси дин ва Худо ғояларининг ўрнини эгаллар экан, янги маданий этносга айланиб, Карл Маркснинг динга бўлган ишончи одамларнинг опиумига айланди, деган фикри янада чуқур сингиб боради. Энди инсон бахтининг сирини, ўлимдан кейин жаннатга кириш эмас, балки бу ҳаётдаги моддий эҳтиёжларни юқори даражада қондириш бўлиб қолди. Шунинг учун тутиш керакки, диннинг маъноси маънавий муаммоларни ҳал қилиш, моддий муаммоларни маънавий ва ахлоқий ечим билан таъминлаш ҳамда ўлимдан кейин ҳаётга тайёргарлик кўришидир яъни мутлақо одамларнинг худбинлигини, очкўзлигини, шахвоний истагини қондиришлик дегани эмас.

Шу билан бирга, ўлчаб бўлмайдиган, санаб бўлмайдиган ёки оддийгина кузатиб бўлмайдиган нарсалар эскирган эди. Демак, утилитаризмга қарши ва ундан ташқарида турган ҳамда илмий жиҳатдан исботлай олувчи одамлар ўз навбатида бефойда бўлиб қолишди, дин кўрқув ва ёмон кўринишларнинг самараси сифатида рад этилди. Натижа жуда фожиали равишда иймоннинг йўқолишига олиб келди, ҳатто америкалик диншунос Харви Кокс ўзининг бестселлери бўлган «Секуляр Сити» асарида трансцендент худонинг ўрнига Худонинг ўлими ва инсониятни илоҳийлаштириш ғояларини илгари сурди. Шунга қарамай, статистика баёнотлардан кўра у кўпроқ маънога эга. Илмий рационализм ва замонавий гуманизмга сингдирилган ғарбий православ дунёси, қайсидир маънода Худони ҳам, динни ҳам бизнинг онгимиздан йўқ қилишга муваффақ бўлиши мумкин, аммо у одамларнинг азоб-уқубатларини, тенгсизлик ва зўравонликни йўқ қилишга эриша олмади. Дарҳақиқат, инсоният тарихидаги баъзи даҳшатли урушлар Гитлер ва Муссолини сингари дунёвий мафкуралар ва диктаторлар байроғи остида олиб борилган. Баъзилар маърифатнинг умидлари Освенцимда ўчди, 1917-йилги Большевик инқилобида социализм ва коммунизм романтикаси, Хитой инқилоби ва Россиянинг Афғонистонни босиб олиши ҳамда иккита

Жаҳон уруши даврида капитализм ва илм-фаннинг жозибаси йўқолди деб ҳисоблайдилар. Бундан ташқари, сўнгги бир неча асрлардаги атеистик ғоялар нигилизм ва мақсадсизлик, одамни диний қарашдан келиб чиқадиган катта куч ва умиддан маҳрум қилиш каби чуқур илдиз отган муаммоларни келтириб чиқарди. Улар Худога, фазовий йўналишга ва мақсадга тўла ҳаётга ишонишдан кўра мантиқсиз ва муаммоли кўринади.

Худони ўрганиш инсон табиатига хосдир, чунки бу бизнинг мавжудлигимиз учун маъно излаш дегани. Инсониятни илоҳийлаштириш бу умумий хоҳишни ҳал қила олмайди. Ҳақиқий ечим сирли, таъсирчан ва ошқора ҳаёт манбаи ҳамда инсониятнинг маънога интилишига сабаб бўлган Улуғ Зотнинг борлигидир. Инсониятнинг азоб-уқубатлари, хавотирлари ва соғинишининг ҳақиқий ечими, Унинг моҳияти ҳақида қайғуриш ёки шунчаки унинг мавжудлигига ишонишда эмас, балки бу трансценденциал ҳаёт манбаини тўғри қабул қилишдадир. Дин жуда субъектив тажрибадир, шунинг учун Худо ўлчов орқали эмас, балки ички туйғулар ва алоқа орқали танилади. Ушбу турдаги жавоб бизнинг мавжудлигимиз умумийлигини, маънавий дарслар тўпламини ва тақводор, бағишланган, интизомли ва ахлоқий турмуш тарзини талаб қилади. Бу раҳм-шафқатли турмуш тарзи инсониятни очкўзлик, худбинлик ва торлик кишанларидан халос бўлишга, инсониятнинг, мавжудотнинг ва коинотнинг бирлигини ривожлантириш орқали Тангри Таолонинг ҳақиқий бирлигини акс эттиришга имкон беради.

Зўравонлик ва адолатсизлик аксарият ҳолларда Худо номи билан содир бўлади, эҳтимол биз одамлар минг йиллар давомида Худони инсон қиёфасида қайта яратганимизни англаб етишимиз ва илоҳий/инсоний муносабатларни керакли шаклда тиклаш учун ҳаракат қилишимиз орқали тўғри йўлга туша оламиз. Бу бугунги кунда қаерга етиб келганлигимизни англаб етмасдан туриб амалга ошмайди.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу муаллифнинг фикрича Худони ўрганишга бўлган интилишларни замонавий даврдан ва секуляризмдан кейинги антропоморфик ва Худони жисмонийлаштириш орқали

Унинг аниқ тарихий вазифаси ва белгиланган ўрни билан англанданга қадар паст тушунчага эга, бу эса ўз ўрнида Унинг ҳаётдаги маъносини камайтиради ва Худони эсга олганда қалб ҳис этиши керак бўлган улуғворлик ва қўрқув туйғусидан чалғитади.

Биринчи боб

Антропоморфизм муаммоси ва тоифаларни аниқлаш

Дунёвийлик, фалсафий материализм, агностицизм ва очиқ атеизм ХХI асрнинг диний манзарасини ҳайратга солиб қўйди, токи диндорлар жуда озчиликка айландилар. Ғарб эътиқодининг келажаги қўрқинчли, чунки давлатлар замонавийлашиш жараёнида эди. Бу Имон ва Худонинг йўқолиши, «Илоҳий Худо» тушунчаси теизмнинг йўқ бўлиши ҳамма ерда, хусусан яҳудий ва насроний динларида ҳам кўп асрлик йўналишининг энг юқори чўққисига чиқди.

Асрлар давомида файласуфлар, зиёлилар ва олимлар Худо ҳақидаги теистик тушунча ҳаддан ташқари антропоморфик, ибтидоий, чалкаш ва мураккаб эканлигини, трансцендентал Худо ва уни таҳлил қилиш инсоният учун аҳамиятсиз бўлиб қолганлигини таъкидлаб келмоқдалар. «Худо ўлимининг» хабари одамларни дин томонидан инсоннинг илмий ва маданий истакларига қўйилган чеклашлардан халос қилиш учун зарур деб ҳисобланди. Бу нуқтаи назарга одамлар ўзларининг маданияти ва тақдирини мустақил яратувчиси сифатида қарашди. Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бу Худо ибтидоий онгда инсоннинг коинотга йўналтирган қўрқуви ва интилишлари туфайли уни ҳимоя қиладиган худони яратган деган тахминни англатади. Аммо бу қараш соддалиги туфайли ўзига тортиб, Худога бўлган ишонч инсоннинг билим ва ақл-заковати ўсиши билан, ижтимоий ва моддий маданият тараққий этишига ва шу каби дин ҳам ақлни чархлаш учун бир машғулот эканлиги инобатга олинмайди. Шунга

карамай, фан ва фалсафа, инсоният маданияти ва фаолиятида Худога бўлган эҳтиёжни йўқ қилди. Бошқача қилиб айтганда, бугунги кунда оламнинг Яратувчиси сифатида сиғинилган Худо энди инсонни ва табиятни яратувчиси сифатида қабул қилинмайди. Аксинча, инсон Худони ўз тасаввурига кўра яратган деган тушунча келиб чиқади.

Худого оид тушунчаларнинг инсон томонидан келиб чиқиши ҳақидаги проекцияга тегишли назариялар ёки даъволар янгилик эмас. Уларни Исо Масихдан олти юз йил олдин юнон файласуф-шоири Ксенофан ижодида (мил. ав. 570-470) кўриш мумкин. Шунингдек, динлар ва худолар инсоннинг хоҳиши, иродаси ва атрофидаги табиий муҳитни, нотаниш ва ҳайратланарли ҳодисаларини тушунтириш ва назорат қилишга уринишлардан келиб чиқади деган фалсафа қадимдан маълум бўлган. Ўн бешинчи асрда Френсис Бекон (1561-1626) таъкидлаганидек, инсон тушунчаси «қоинот табиатига эмас, балки инсон табиатига боғлиқ» бўлган сабабларга таянади. Ушбу муҳим кузатувлар янги даврнинг белгилари бўлиб хизмат қилди, яъни: фан даврини. Бекон одам антропоморфизацияланган деган фикрни таъкидлаган.¹ Илм ва эмпиризм инсоннинг фикр жараёнларини антропоморфизация қилишни талаб қилади. Ўн олтинчи асрда француз ёзувчиси Бернард Фонтенелле (1657-1577) инсон тафаккури ва маданиятини ривожлантириш учун универсал эволюцион асосни таклиф қилди. Унинг таъкидлашича, одамлар кўринмайдиган ва номаълум нарсаларни кўргани ва билгани учун тушунтира олади. Табиат кучларини одам назорат қила олмаслигидан, одамлардан кучлироқ яъни инсон ҳаёти ва тақдирига жиддий таъсир кўрсатадиган мавжудотларни тасаввур қилишига олиб келди.² Ушбу Худолар антропоморфик қиёфада бўлиб, инсоннинг фикрлари ва шароитларининг маҳсули сифатида пайдо бўлди. Табиат ва Худонинг фазилатлари ва хусусиятлари, инсоннинг фикрлаш маданияти билан бирга ўзгаради. Ибтидоий одамлар ўз худоларига жисмлар, танавий хусусиятлар ва антропоморфик фазилатлар каби одатий хусусиятларни беришган. Ўқимишли ва янада ривожланган гуруҳлар худоларни севги, раҳм-шафқат, руҳий борлиқ ва трансцендентал категориялар сифатида ривожланган шакл ва тоифаларда тасвирлаб

бердилар. Ҳар қандай жамиятда Худо ёки худолар тушунчаси жамият маданияти ва нафислигини акс эттиради.

Девид Хьюм (1711-1776), бизнинг давримизда ушбу ёндашувнинг биринчи намоёндаларидан бўлган. У илоҳийликнинг антропоморфик моҳияти ҳақида батафсил маълумот берди. Хьюмнинг сўзларига кўра, илоҳийлик ҳақидаги тушунчалар тафаккурдан келиб чиқмаган, балки ҳаётнинг табиий ноаниқлигидан ва келажак кўркувидан келиб чиққан. Худо ғоясини эволюцион нуқтаи назардан кўриб чиқиб, Хьюм асл монотеизм назариясини рад қилди ва диннинг энг қадимги шакли бутпарастлик ёки политеизм деб ҳисоблади. Хьюмнинг фикрига кўра, Худо ҳақидаги ғоянинг келиб чиқиши инсон умиди ва кўркувини коинотга сингдириши натижасида пайдо бўлди, сўнгра ўз тасаввурларида яратилган худоларга сажда қилдилар.³ Инсонларга таниш ва тегишли бўлмаган кучларни антропоморфик тенденция орқали моделлаштириш инсонга, бизнинг илоҳий эътиқодимизнинг ягона ишонч манбаидир. Хьюманинг таҳлилини кўплаб замонавий диншунослик ва социология соҳасидаги олимлар қўлланма қатори ишлатишди ва унинг фикрига ўртоқ бўлишди. Булар: Август Комте, Лудвиг Феуербах, Эдвард Тейлор, Зигмунд Фрейд, Томас Де Квинси, Роберт Браунинг, Метью Арнольд, Жерар Манлей Хопкинс, Эмили Бронте, Жан-Пол Сартре, Маурисе Мерло Понти, Альберт Камью, А.Ж. Аер ва Э. Д. Клемке.

Масалан, Феербахнинг таъкидлашича: Диншунослик – бу антропология... диннинг объекти, юнон тилида теос бизнинг тилимизда эса Худо деб атаймиз ва бу инсоннинг илоҳийлаштириш моҳиятидан бошқа ҳеч нарсани ифода этмайди, шунинг учун дин тарихи... бу инсоният тарихи деганидир.⁴ У одамнинг Худоси – Одам деган фикрда туриб олди. Анъанавий дин одамларга опиумдан бошқа нарса эмас ва одамларни чуқур уйқудан уйғотиш учун бу тушунчаларни йўқ қилиш керак. Илм-фан буни амалга ошириши мумкин эди. Ўн тўққизинчи асрда Чарльз Дарвин ўзининг табиий танланиш назариясини тарғиб қилиб, анъанавий теистик қарашлар бўйича Худони Яратувчи ва табиатнинг тузилиши ва ўзгармаслигининг ифодаси сифатида рад этди.⁵ Инжилнинг метафизикаси инсон ўзига хос тарзда

яратган Худони севиш тушунчасига асосланган эди. Насронийларнинг дунёқарашидаги инсониятнинг табиати, қурбонлик бериш орқали илоҳий аралашув, Исонинг хочга миҳланиши ва тирилиши орқали қутқарилиши ҳақидаги тушунча ҳам ўзгариб борди. Дарвиннинг дунёқараши ва табиатни ўз ҳолича, ўзини ўзи бошқариши ва уни эволюция сифатида талқин қилиниши Коперник, Галилей ва Ньютоннинг илмий инқилобларидан кўра анъанавий насроний дунёқарашга кўпроқ путур етказди. Дарвин назариялари насроний метафизикасининг асосларини шубҳа остига қўйди ва самарали равишда силкитди. Дарвиннинг эволюцияси билан, яратилишнинг асл манбаи ва бу коинотнинг ягона ҳомийси сифатида Худога бўлган эҳтиёж йўқ бўлиб кетди. Агар яратилиш асладан келиб чиқса ва табиий танланиш жараёнида ташқи илоҳий аралашувисиз табиий равишда ривожланиб борган бўлса, демак, бу мавжудлик, ризқ ва доимийлик учун «Худога муҳтож эмасмиз» дегани эди.

Диний муассасаларнинг қаршиликларига қарамай, эволюция назарияси XIX-асрнинг барча асосий фанларининг бош тамойилига айланди. Натижада, XIX-асрнинг эмпирик олимлари, антропологлари, филологлари, психологлари, социологлари ва табиатшунослари Худони осмондан ёки ушбу утилитар фазодан ташқарида қидиришмаган. Улар Худони бу ерда, ўзларининг дунёсида табиатдан, одамнинг руҳидан ёки жамиятдан қидиришди. Уларнинг барчаси, деярли, бир овоздан Уни инсоний тажрибада топишга муваффақ бўлишди: яъни, инсон ғояларни ўйлаб топадиган ва ҳиссиётларга берилиши мумкин бўлган ақл юритиш жараёнидан излашди. «Илоҳий ғоя инсон оламида пайдо бўлган» деб, фараз қилган ҳолда, кўплаб олимлар Худо ва дин ғоясининг келиб чиқишини аниқлаш учун кенг тадқиқотлар ўтказишган. Гарчи руҳоний Вильгелм Шмидт сингари баъзи одамлар ўзларининг тадқиқотлари орқали ибтидоий дин худо моҳиятидаги монотеистик тушунчадан бошланганлигини исботлаш учун фойдаланган бўлсалар ҳам, улар озчилик бўлишган. Антропологлар, психологлар, социологлар ва ҳаттоки баъзи диншунослар диннинг келиб чиқиши анимизм, фетишизм ва тотемизм каби ибтидоий маданиятларнинг оддий шаклларидан яъни политеизм, монолатрия, монотеизм келиб чиқиб, бугунги кунда диннинг асосий

қисмини ташкил этувчи яхудийлик, насронийлик ва ислом сингари замонавий динларга айланди деб таъкидлашди.

Орасидаги турли хил фарқларга қарамай, улар асосан бир фикрга келишиб олдилар; Худо Ўзининг объектив ҳақиқатига эга эмас. У инсоннинг эҳтиёжларига, интилишларига ва Унинг мавжудлигидан кўркишига боғлиқ. Улар таъкидлаган «Худо» сўзи шунчаки инсоннинг ташқи, ички ва ижтимоий дунёсида мавжуд бўлган кучларни қайта куриш, акс эттириш ёки проекциялашдан иборат эди. Бошқача қилиб айтганда, Худо ҳақидаги мунозаралар, асосан, одам ҳақида ёки Феербахнинг сўзларига кўра: «Диншунослик – бу антропология». Илоҳиёт ҳақидаги бу муҳим тушунча йигирманчи асргача давом этди. Антрополог Клод Леви-Страуснинг таъкидлашича «дин табиий қонунларни инсонпарварлаштириш» ва «антропоморфизация қилишдан иборатдир».⁶ Замонавий антрополог Стюарт Гутрининг сўзларига кўра, «дин – бу антропоморфизмдир».⁷

Ушбу кузатувлар асосида ва дунёнинг таниқли диний урф-одатларини ўрганганимизда, антропоморфизм деярли ҳар хил даражада оятларга киритилганлигини кўрамиз. Ушбу урф-одатларнинг аксариятини диншунослар антропоморфизмни ўзларининг ёзувларидан бартараф этишга беҳуда ҳаракат қилишади, аммо кўпинча оятлардаги матнлар бундай муносабатни рад этади. Ушбу мавзунини барча динларга тааллуқли анъаналар доирасида муҳокама қилишнинг илоҳий йўқлиги сабабли, биз ўз кузатишларимизни Иброҳим динидан келиб чиққанлигини даъво қилувчи, энг ривожланган учта семитлик динлар яъни Яхудийлик, Насроний ва Ислом билан чеклаймиз. Иброний Инжилида ёки Эски Аҳдда Худо инсон қиёфасида ва ташқи кўринишида инсоннинг фазилатларини, ақлий ва жисмоний хусусиятларини акс эттиради. Янги Аҳдда Исога тўлиқ инсоний шакл, илоҳий мужассамлик берилган. Айрим яхудий олимлари ва рухонийларнинг (кейинги бобларда кўриб чиқилган) бунга қарши курашган ҳаракатларига қарамай, Худони инсонга таққослаш жисмоний одамга ўхшатиш тушунчаси иккала анъаналарда ҳам сақланиб қолган. Куръон бу ғояларни доимий равишда олдини олган ягона илоҳий оятдир, у илоҳийликни антропоморфик ва жисмоний тасаввур қилишдан

сақлайди, аммо кураш баъзи мусулмон мазҳаблари орасида сурункали бўлиб, бироқ яҳудийлик ва насронийликдаги каби кескин эмас.

Бошқа томондан караганда, дин Худо ҳақидаги антропоморфик тушунча билан қабул қилиниб кўплаб замонавий олимлар, файласуфлар томонидан танқид қилинди ва рад этилди. Илмий таҳлиллар, метафизика ва табиатнинг ўзаро боғлиқлигидан ташқари, юқорида айтиб ўтилган динга бўлган бепарволик, қисман Худо ҳақидаги ҳаддан ташқари антропоморфик хусусиятига эга теистик тушунчаларга, айниқса яҳудий ва насроний динларидаги ҳолатларига боғлиқ бўлиши мумкин. Замонавий инсон антропоморфик, ҳар қандай нарсалар билан чекланган Худога муҳтож эмас ва у бу дунёда ўз ечимини топишни хоҳлайди. У бундай чекланган Худосиз яшашдан хурсанд. Буларнинг барчаси учун ҳозирги замонда кучли бегоналашшиш, яккаланиш, субъективизм, релятивизм ва нигилизм туйғуси мавжуд. Бундан ташқари, Достоевскийнинг сўзлари билан айтганда: «Агар Худо бўлмаса, унда ҳамма нарсага рухсат берилади»⁸. Ҳозирда диний кадриятларумуман бир-бири билан боғлиқ эмас. Ахлоқий кадриятлар йўқ эмас, лекин кўпинча нисбийдир. Улар, АҚШ ва Европада мисли кўрилмаган тезлик билан ғойиб бўлмоқдалар, ривожланган дунёнинг аксарият минтақаларида оилавий кадриятларнинг маъноси йўқолмоқда. 2009-йил 9-мартда СНН телекомпанияси томонидан ўтказилган сўровномада Америка «тобора диндан узоқлашиб бораётганлиги» аниқланган.⁹ Бундан ташқари замонавий Америка ёки Европада диний ва ахлоқий тушунчалар бундан йигирма йил олдинги амалиётдан тубдан фарқ қилади. Муқаддас Уч Бирлик, мужассамланиш ва асл гуноҳ каби кўплаб насроний ақидалари, шунингдек, жинсий ахлоқ, ҳаётни ҳимоя қилиш ва оилавий кадриятлар кўпинча бошқа шаклда талқин этилади. Худо ҳақидаги замонавий ғоя, ўтган асрларда бўлгани каби қўрқинчли эмас. Замонавий одам ўзини ошкора теизм худосидан узоқлаштирди. Дунёда художўй одамлар бор, лекин кўпчилик одамлар Қуръоннинг: «Аллоҳни унутганларга ўхшаган бўлманлар. У зот уларга ўз шахсларини унуттирди. Ана ўшалар фосиқдирлар» (59:19) деган сўзларини аниқ тасвирини келтиради.

Юқорида муҳокама қилинганидек, Худони теистик тушунилишига қарши иккита аниқ айбловлар кўрсатилади. Биринчиси – антропоморфизм. Бу айблов Худо мавжудлигини мутлақо инкор этишни билдирмайди, лекин айблов тарафдорлари таъкидлаганларидек, Худонинг ҳар қандай моддий тавсифи инсоннинг ўз табиатини тушунишидан келиб чиқади. Ксенофан давридан бери бу айбловни илгари сураётганлар, Худо бу моддий оламдан ташқарида, У одамлардан мутлақо фарқ қилади; шунинг учун У инсон табиати нуқтаи назаридан таърифи қанчалик мукамал даражада бўлишидан қатъий назар, унинг мукамаллигини бузади ва умуман таъриф эта олмайди деб таъкидлайдилар.

Бошқа айблов – бу «ихтиро». Бу айблов тарафдорлари Худо хаёлий ва У мавжуд эмас, деб ўйлашади. У одамларнинг онтологик жиҳатларига боғлиқ, чунки улар уни табиат, хусусиятлар ва фазилатларнинг космик проекцияси орқали кашф этадилар. Стюарт Гутрининг таъкидлашича, дин антропоморфлаштиради, деб фикрлайдиган одамлар одатда бу инсоний хусусиятларни худоларга, ёки худолар мавжуд деб даъво қилишда табиатнинг ўзига хос хусусиятларини англатади. Аввалги маънода, дин худоларни инсонларга ўхшатиб уларни рамзий ҳаракатлар қилиш қобилятига эга деб билади. Охириги вазиятда, дин табиатда худоларни кўриб, уни инсонга ўхшатади. Айбловнинг чуқурлиги ва ҳақиқатини тушуниш учун антропоморфизм ва трансценденция каби муҳим терминларини аниқлашимиз керак.

Антропоморфизм

Антропоморфизм юнон тилидан антропос (одам) ва морфо (шакл) деган маънони англатади. Термин сифатида у нисбатан янги бўлиб, XVIII асрда киритилди. Антропоморфизмнинг умумий таърифи қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: инсоний фазилатларни табиат ҳодисаларига онгли равишда ёки йўқ ҳолда, номоддий, маънавий объектларни жисмоний, хусусан инсоний шаклда тасвирлашга мойил. Диний маънода ишлатиладиган бу термин инсон қиёфаси ёки категорияларида илоҳийликни хис қилиш, ифода этиш ва унга муурожаат қилишга мойилликни англатади. Антропоморфизм Худо-

ни инсон шаклида тасаввур этиб ёки Унда инсон аъзоларининг белгиларини кўриш мумкин.

Эмпирик ва анъанавий олимлар Худо ва диннинг компасларини чеклашга уринишларида ва шу билан Черковнинг инсон ва унинг атрофидаги нарсаларга таъсири, ҳаддан ташқари визуал тасвирлари ёки жисмоний антропоморфизмни Худонинг барча томонларини қамраб олувчи айбловларни илгари сурдилар ҳамда инсоннинг тасвирига қиёсланган деб ҳисобладилар. Антропоморфизм айблови шундай бир куч билан илгари сурилдики, бу виртуал жодугар овига айланди ва агар инсон олами аниқ антропоморфизмга боғлиқ деб топилса унинг қандай илоҳий фазилат ёки хусусиятга эгаллиги ҳамда қандай маънавий ёки руҳий жиҳатга эга эканлигининг маъноси йўқдир. Айблов ўз чегарасидан чиқиб, асл мазмунидан маҳрум бўлган, шунчаки таъқиб қилиш ёки ёқтирмаслик учун бир восита бўлиб қолмоқда.

Мужассамлик

Мужассамлик – бу антропоморфизмнинг бир тури бўлиб, унда Худо инсон қиёфасида ва шаклларида кўрсатилиб, инсониятга «бизнинг тасвиримиз ва қиёфамизда» пайдо бўлмасдан туриб тасвирланиши мумкин. Аммо «мужассамланиш» термини Худонинг ҳақиқий тасвирини акс этилишига ишора қилади. Якоб Нойснер мужассамланишни қуйидагича таърифлайди: «Худонинг жисмоний қиёфаси, ҳиссиётда ва фазилатда доимий бўлиб, одамлар томонидан қилинадиган ҳаракатларнинг иштирокини ифода этади».¹⁰ Исо Масихнинг таълимоти бир вақтнинг ўзида Уни Худо ва комил инсон мужассамлигида тасвирлайди, аммо кўпчилик диншунослар бунинг аксини билдиришади. Агар Худо тарихий шахс қаторида кўрилса ва ҳатто инсоннинг ўта азобли ўлимини бошдан кечири олса, демак бизнинг олдимизда корпорализмнинг айнан ўзи турибди.

Худо ўлимни бошдан кечирди деган тушунча, художўйликни йўқ бўлишига олиб келди ва унинг замонавий маданият ва жамият учун аҳамияти йўқ бўлиб қолди. Бунинг сабаби аниқ. Исони хочда қолдирган Худо – бу ҳозирги замон одамлари энди ишонмайдиган

Худодир. Инсон Худога жуда муҳтож бўлганида, Худо уни ташлаб қўймаслигига қандай кафолат бор? Ман этилган олмани ейиш каби оддий хатони кечира олмайдиган ва асрлар давомида бегуноҳ солиҳ одам Исо Масихнинг зўрлик билан тўкилган қони эвазига покланиш амалга оширилмагунча, миллиардлаб бегуноҳ одамлар, аёллар ва болалар дўзахда азобланишига йўл қўйган Худонинг адолати, раҳмдиллиги, меҳрибон табиати ва ҳақиқатлилиги борасида замонавий одамларда жиддий шубҳа уйғонди. Хоч орқали қон тўкилиши билан гуноҳларни ювилганига қарамай, гуноҳларни бартараф эта олмайдиган Худо – бу замонавий прагматизм, релятивизм ва мантикий позитивизм маданиятига тўғри келмайдиган худодир. Бундай Худо маъносиз ва жуда сирли, парокксик ва антропоморф. Римликларнинг Исо Масихни Худо ўрнида кўриб уни ўлдиришга уриниши қандайдир бир маънода Худонинг онгимизда ўлишига олиб келди. Хулоса қилиб айтганда, илоҳийнинг инсонийлаштирилиши, инсоннинг илоҳийлаштирилишига олиб келди. Илоҳий тушунчаларни қолдириб, инсон ўз билимлари орқали ечимини топиши керак. Эҳтиёж бўлган пайтларда Худога ёлвориш ҳақидаги эски одатлар ўрнига, фан ва технологиялар томонидан тақдим этилган ечимларга урғу берилиши керак.

Трансценденция

Бошқа томондан олганда, Трансценденция тушунчаси, Худони ҳар нарсадан юқори эканлигини билдириб, Уни ушбу моддий дунёни доимий равишда йўналтирувчи кўрсатма ва бу боқий дунёдан ажралиб, ундан устун турганлигини билдириш учун энг кўп ишлатиладиган терминдир. Трансценденция барча илоҳий сифатлар орасида энг муҳим хусусиятдир, чунки илоҳийлик ва ғайритабиийлик бошқа дунёга хосдир. Худо вақт ва маконнинг утилитар фазосидан ташқарида, чунки У бу коинотнинг Яратувчисидир. Бундан ташқари, Трансценденция термини Худонинг Ўзи ва Унинг борлиги, мутлақлиги, қудрати ва ҳокимлиги ҳақидаги тушунчалар инсон томонидан яратилган тушунчалар эмаслигини англатади; шунинг учун уларни эмпиристлар тушунтирган маъносиз ва бўш маъноларга ажратиб бўлмайди. Бундан фарқли ўлароқ, Худо ва Унинг ваҳийси бу дунё маъносининг муҳим манбаи ва асоси ҳисобланади.

«Трансценденция» сўзининг этимологияси лотинча скандо сўзидан келиб чиқиб «кўтарилиш» деган маънони англатади; ас, де ва транс каби кўшимчалар қўшилганда, «юксалиш», «ошиб кетиш» «трансцендиялаштириш» каби сўзлар пайдо бўлади. Шундай қилиб, «трансценденция» сўзи том маънода «бирор нарса бирон нарсадан ошиб ўтиб кетди» ёки бир нарсадан «юқорига кўтарилди» ва «юксалди» маъноларини беради. Ушбу таъриф иккита нарсани: кўтарилиб бораётган билан нимадан ва қаердан кўтарилаётганлиги ўртасидаги фарқни назарда тутди. Шунингдек, улар ўзаро муносабатлар ёки алоқадорликни назарда тутди. Метафора сифатида трансценденция термини турли хил маъноларни етказиш учун ишлатилган, шунинг учун ҳар қандай муайян ишда терминнинг аниқ аҳамияти у ишлатиладиган матндан аниқланади. Ушбу ерда бу термин Худони англатиш учун, Унинг ўзига хослигини ва бошқа хусусиятини кўрсатиш учун ишлатилади ҳамда корпореализмни ҳисобга олмаганда, унинг дунёга нисбатан бўлган ноёб муносабатини англатади. Худони юқори кўйиш, Уни бу оламдан эмас деган маънони билдирмайди, балки «У барча чексиз мавжудотларга қарши туради» ва «чексиз мавжудот оламига ўхшамас ёки унинг кучидан холи эмас» деган маънода дунёни ўзгартиради. У ҳеч қачон чекланган мавжудотларга ўхшамайди. Худо ўзгармас фазовий ва вақтинча эҳтиёжларни «яратиб беради», лекин У уларнинг барчасидан эркиндир.

Трансценденция: фалсафий талқин

Юқорида муҳокама қилинган «трансценденция» диний тушунчаси, терминнинг фалсафий талқинидан фарқ қилади. Уларнинг трансценденция ҳақидаги тушунчаси, илоҳий Имманлик тушунчаларидан кескин фарқ қилади. Худонинг бирлиги ва ягоналигини исботлашга ва Унинг борлигини инсоннинг барча фазилатларидан ёки хусусиятларидан тозалашга уринишларида, Исо Масихнинг бутун идрок дунёси билан бўлган муносабатини ва баъзи ҳолларда тўғридан-тўғри алоқасини узишга ҳаракат қилмоқдалар. Пифагор ва Платонистлардан тортиб, Фило ва Неон-Платонистларгача, ҳар учала динларнинг кўп сонли файласуфлари ва диншунослари Худони бошқа барча воқеликларини беихтиёр ёки билмасдан келиб чиққан

илоҳий ҳақиқат манбаи қаторида аниқлайди, худди ёруғлик қуёшдан чиққани каби.

Имманлик

«Имманлик» термини бу дунёда Худонинг борлигини англатади ва «трансценденция» терминига тўғридан-тўғри қарши чиқади, «имманлик» лотинча манере сўзидан келиб чиқиб, қолиш деган маънони англатади. «Ин» қўшимчасининг қўшилиши «қолиш» ёки «ичида қолиш» маъноларини берди. Шуни таъкидлаш керакки, бирор нарсада ёки бирор нарсанинг ичида қоладиган нарса ўзига хослиги билан ажралиб туради; акс ҳолда, бу бошқасининг бир қисми бўлиб қолади. Буни ёдда тутган ҳолда шуни таъкидлаш мумкинки, Имманлик термини трансценденция терминига қарама-қарши эмас. Баъзи ҳолларда Худонинг юксалиши, Худо билан дунё ўртасидаги муносабатни назарда тутди. У ўзининг юксаклигини ва «Ўзга» эканлигини тан олишни талаб қилади. Шунинг учун, трансцендент Худо бу дунёда Яратгувчи, Парвардигор, мавжудликнинг асл ва ягона манбаи сифатида намоён бўлади. У бу дунёда барча томондан абадий кучи, билими, обрўси, ҳимояси, муҳаббат ва бошқа чексиз ҳамда мутлақ атрибутлар, фазилатлар орқали яққол намоён бўлади, аммо онтологик жиҳатдан бутунлай бу дунёдан бўлиниб туради. Шунинг учун, ўтмиш ёки табиатдан устун бўлган, имманманлик ёки Худонинг доимий мавжудлиги билан таққослаганда, биз одамларнинг тилида бир-биридан ва ўз-ўзидан фарқ қиладиган Зотнинг иккита жиҳатини тасвирлаймиз. Шунинг учун ҳам трансценденция, ҳам имманентлик мақбул эмас, балки коррелятивдир. Иккаласи бир-бирини тўлдириб туради, чунки ҳар бирида бошқа бирининг элементлари мавжуд.

«Трансценденция» тушунчаси семит динлари (яхудийлик, насронийлик ва ислом) учун асосий ўрин тутди. Бундай улуғвор Худога ишониш, Унга ишонганларнинг ҳаётига таъсир қилади ва бутун ҳаётини шакллантиради. Бу эътиқод улар ўзларини тутишлари мумкин бўлган нарса эмас; унинг орқасида қандайдир мажбурлаш ва шошиличлик мавжуд. Кўриниб турганидек, чин диндорларнинг барча фаолияти «трансценденция» га нисбатан ўзига хос эътиқод

турларидан келиб чиқади ва уларга зид келади, чунки улар учун У мавжудликнинг ягона манбаи, ёлғиз ва мукамал Зотдир, коинотдан ажралиб турса ҳам, унинг манбаи бўлиб, уни қўллаб-қувватлаб йўл кўрсатади.

Ушбу самимий урф-одатлар издошлари томонидан «трансценденция» термини худонинг антропоморфик ва жисмоний тасвирларига нисбатан бўлган ёндашувлар маълум даражада фарқ қилади. Яхудий Муқаддас Ёзуви (Ибронийча Инжил, Эски Аҳд) антропоморфик иборалар ва Худо тасвирлари билан тўлиб тошган, аммо Ўрта асрлардаги яхудий диншунослари ва Саадия ибн Жозеф (Саадия Гаон) (882-942), Мусо Маймонидлар (1135-1204) ва бошқа кўплаб файласуфлар, бизнинг замонамизнинг олимлари ушбу ёзув антропоморфизмларини турли хил талқин усуллари билан йўқ қилишга ёки ҳеч бўлмаганда озайтиришга ҳаракат қилишди. Бошқа томондан қараганда, Иброний Инжилдаги антропоморфизмнинг кенг тарқалиши бундай интеллектуал уринишларни йўққа чиқаради. Насроний динининг ақидасида Исо Масих шахсига оид «мужассамланиш» ҳам антропоморфик кўринишдир. Насронийларнинг урф-одатларида Худо ва Унинг бетакрорлиги ҳақида кўп урғу берилганига қарамай, «мужассамланиш» каби ақиданинг мавжудлиги Ота, Ўғил ва Муқаддас Рух, инсон қиёфасидаги, ердаги Худо каби иборалар кўпчилик ҳолларда қўлланилади. Худонинг онаси ва Худонинг юзи ва қўллари одамнинг онгида корпорализмни акс эттиради. Ислому Худонинг улуғворлигини таъкидлайди ва унинг ақидалари трансцендент Худони танавий ёки жисмоний антропоморфизмнинг ҳар қандай сояларидан ҳимоя қилади.

Кейинги бобларда Инжилда (Эски ва Янги Аҳдларда) ва Қуръонда мавжуд бўлган трансцендентал ва антропоморфик тенденцияларни батафсил кўриб чиқамиз.

Иккинчи боб

Антропоморфизм ва Ибронийча Инжил

Ибронийча Инжилда ва яхудий урф-одатларида Худо тўғрисидаги антропоморф ва трансцендентал тушунчалар бирлашиб кетади. Ибронийча Инжилнинг матнида Худо трансцендент ҳақиқат сифатида тасвирланган ва шу билан бирга, у аниқ антропоморфик ва жисмоний маъноларда тасвирланган. Ушбу икки кутбли мойиллик ёки боғлар Иброний Инжилида ёнма-ён жойлашган. Пайғамбарлар антропоморфик ибораларни ишлатишни қисқартиришга ва илохий трансцендентал элементларга тобора кўпроқ эътибор беришга ҳаракат қилсалар ҳам, Эски Аҳдда антропоморфизм ёки унинг тарафдорларини топиб бўлмайдиган саҳифа йўқдир. Иброний Инжилнинг теистик тушунчаларида прогрессив элемент мавжуд. Эски Аҳднинг турли қисмларида худога нисбатан турли хил тушунчаларни топиш мумкин. Анимизм, политеизм, генотеизм, монотеизм, миллий, умумбашарий ва ахлоқий монотеизм, буларнинг барчаси исроилликлар томонидан қадимги тарихнинг турли босқичлари ва даврларида амал қилинган ва аксарият ҳолларда Инжил муаллифларининг эътиборидан четда қолган.

Баъзи замонавий олимлар Худонинг Бирлигини, бетакрорлигини ва ошкоралигини Ҳатто Биринчи Амрда (Шема) ҳам эътиборга олишмади. Уларнинг таъкидлашича, бу қатъий монотеизмдан кўра монолитлик ёки моно-Яхвизмни исбот қилиши мумкин. Уларнинг фикрича, монотеизм, ҳамма жойда битта худо борлигига ишониш Синай чўққиларида ошкор этилмаган, чунки Шема Яхведан бошқа худоларнинг мавжудлигини инкор этмайди ва Яхве ягона эканлигини тасдиқламайди. Беш Муқаддас Китобда бутун трансцендентал монотеистик баёнотни топиш жуда қийин. Тарихий жиҳатдан, қадимги замонлардан ҳозирги кунгача яхудийлар Раббийнинг бирлигини таъкидлаб, Биринчи Амрга амал қилишган. Ўз навбатида, Беш Муқаддас Китобда тасвирланган Худонинг бирлиги, ўзига хослигини ва ундаги ғайриоддий тарангликни ўқиган одам осонгина топиб олар эди. Бир томондан, Раббийнинг бирлиги ва ўзига хослиги таъ-

кидланади, бошқа томондан эса бу жиддий равишда инкор этилади, бу нафақат бошқа худоларнинг мавжудлигини намоиш этади, балки Қодир Тангрининг Исроилни ўзи учун олиб, бошқа халқларни бошқа Худоларга тайинлаши билан уларнинг мавжудлигини тан олади. Раббий инсониятнинг умумий Худоси эмас, балки Исроилнинг миллий Худоси; худолар ичида битта илоҳ (бошқа халқлар учун белгиланган), магар улар орасида ягона бўлган ҳолида.

Кўринишидан, Ғарб антропологлари, психологлари, социологлари ва олимлари динни психологик иллюзия ёки ижтимоий эҳтиёж сифатида талқин қилганлар, Эски Аҳднинг аксарият муаллифларининг фикрича, маҳаллий, миллий, антропоморфик ва илоҳийлик тушунчалари билан аниқ ўзаро муносабатда бўлишган. Дарҳақиқат, яҳудийлик, насронийлик ва ислом сингари барча ривожланган динларнинг Муқаддас Ёзувларидан бирида – Худо антропоморфик ва корпореал кўринишда тасвирланган. Шубҳасиз, насронийларнинг мужассамлик тушунчаси – бу антропоморфик, корпореал тушунчаларнинг ва унинг баъзи политеистик талқинларида худо тушунчаси энг юқори чўққидадир, аммо Инжилнинг Янги Аҳдида кўплаб антропоморфик иборалар мавжуд. Аслида Худонинг антропоморфик мужассамлиги Янги Аҳд матнида талқин қилинади ва у насроний диндорлари орасида энг машхурдир. Куръон илоҳиёти жуда трансценденциалдир ва анимизмдан политеизмга, монолитликдан монотеизмгача бўлган тараққиётнинг эволюцион чизгисига қўшилмайди. Иброний Инжилида антропоморфик худога урғу бериш шу қадар чуқурки, қадимги Инжил даврида Худо антропоморфик нуқтаи назардан, аниқ инсоний фазилатлар ва сифатларнинг таърифи билан кўрсатилган, ҳатто Ўн Илоҳий Амр «Худонинг бармоғи» билан ёзилган деб айтишади. Амалдаги баъзи антропоморфизмлар кўпол бўлиб, Худони одамнинг жисмоний хусусиятлари ва ҳис-ғуйғуларини ўзида мужассам этгани каби тасвирлайди, ҳатто улар одамга ўхшаб ҳаракат қилишади (баъзи жойларда тафсилотлар жуда аниқ) ва уларни қандай изоҳлаш ҳақидаги диний муаммони яратади, уларнинг таъсирини мақбул ёки номақбул деб ҳисоблаш керакми деган саволни келтириб чиқаради. Шу ва бошқа элементлар ушбу бобда кўриб чиқилади.

Инжилда Худо инсон кифасида учрайди, еб-ичади, дам олади ва тетиклик бахш этади. Масалан, Инжилда маълум бўлган бир учрашувда Худо Якоб билан курашади, Якобнинг сонини ажратади аммо уни жисмонан кучлилигин тан олади, охир оқибат Якобдан тонг отганда уни қўйиб юборишини сўрайди. Ушбу кураш натижасида Худо Якоб исмини Исроилга ўзгартиради ва «у Худо билан курашди» деган маънони англатади.

Қадимги исроилликларнинг урф-одатлари Худога кўринадиган одам шаклини беришган. Дарҳақиқат, ўлик, инсоний, жисмоний ва руҳий тоифаларнинг аксарияти Иброний Худосида учрайди: Худо жисмга эга; Мамре текислигида, у Иброҳимга афсонавий-антропоморф шаклда кўрилади; Иброҳим ерга эгилиб, Худога сув таклиф қилади, Ундан оёғини ювишини сўраб, унга нон берибди ва Худо Иброҳимнинг илтижосига жавоб бериб нонни еди (Ибтидо, 18:1-9). Ушбу матнда Худо Иброҳимга шундай антропоморфик реализм билан зоҳир бўлади, шунда Роббимиз айтмагунича, Иброҳим уни танимайди. Чиқиш 33:11 оятида Мусога Худонинг орқа томонини кўришга ва дўст қатори суҳбатлашишга рухсат берилган. Исроил оқсоқоллари ҳам Худони кўрганлар (Чиқиш, 24: 9-10).

Яхудийлар Инжилида теофания (Худо пайдо бўлишининг маъноси) кенг тарқалган ҳодиса. Инжилдаги кўпгина теофаниялар бу аниқ антропоморфизм ёки жисмоний антропоморфизмнинг тоифаларининг остида, масалан, тахмин қилинган антропоморфизм кабидир. Ушбу теофанияларнинг аксарияти инсонга нисбатан Худо билан яқин муносабатни акс эттиради, аксарият ҳолларда инсон шаклида, аммо ҳар хил даражадаги тушунчага ва инсоний тимсолга эга. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, Худо момақалдирок, чақмоқ ёки булутлар ортида келаётгани каби тасвирланганида, бу Унинг жисмоний шакли ёки жисми йўқ дегани эмас, аксинча гуноҳкор яхудийларга Унинг ёрқин шаклига уларнинг ахлоқсиз кўзлари билан қарашга рухсат берилмаган, фақат солиҳларнинг кўзлари, улуғвор Худонинг жисмоний шаклини кўришлари мумкин бўлган.

Шундай қилиб, жинсий аъзолардан ташқари, инсоннинг кўп органилари Худони тасвирлаганда қўлланилган. Худонинг боши бор (Ишаё, 59:17; Забур, 109:7), ва сочлари соф жунга ўхшайди (Дониёр, 7:9). Унинг юзи 236 марта тилга олинган. Худонинг кўзлари 200 марта тилга олинган. Унинг бурни бор (Ибтидо, 8:21), шунда «унинг бурнидан тутун чиқмоқда» (Забур, 18:8) ва у хид сезади (Чиқиш, 25:6). Худонинг қулоғи тез-тез тилга олинади (Саҳрода, 11:1; Иккинчи Шомуил, 22:7; Забур, 85:1). Худони оғзи бор, дейилади, «Мен у билан очиқ-ойдин гаплашаман» (Рақамлар, 12:8); Унинг лаблари, тили ва нафаси бор. У йиғлар, фарёд қилар, (Еремиё, 9:10), хатоларини, ёмонликларини ва тавба-тазарруларини қилади (Чиқиш, 32: 11-14). Иброний Инжилини ўқиган одам муаллифлар Худо одамга ўхшаган ва у одам илоҳийликка ўхшаш тарзда яратилган деган тахминга келади.

Баъзида Худо трансцендентал антропоморфизмда тасвирланган, бу ерда у инсон қиёфасида ва фазилатларида осмонда юргани сингари тасвирланган. У махсус тахтга ўтиради, карубларга минади, боғ тикади, Тавротни ўрганайди, илоҳий кенгашига раислик қилади ва ҳатто тўғридан-тўғри самода бўлган одамлар билан гаплашади. Антропоморфик ибораларнинг баъзилари мажозийдир, чунки улар ўзларини лингвистик қабул қилинган изоҳларга жалб қиладилар. Аммо кўпчилиги, жуда антропоморфик бўлади. Афсуски, кўплаб олимлар Инжилни ушбу аниқ ва сўзма-сўз ибораларини баъзи бир ўзбошимчалик билан ишлатиб, уларга мажозий ёки вакиллик изоҳларини беришга уриниб, аралаштириб юборишмоқда. Масалан, бизда диншунослар Худо ва Унинг табиати тўғрисидаги ўзлаштирилган ва ишлаб чиқилган тушунчаларини Иброний Инжилнинг матнига сунъий равишда юклашга уринмоқдалар.

Инжил антропоморфизмининг келиб чиқиши Ибтидо китобида, яхудийларнинг Таврот ва насронийларни Инжилнинг биринчи китобида ёзилган. 1:26-оятда Худо «наасеҳ одам беселмену киде-мутену» деб айтилган, яъни «Ўз тасвиримизга кўзимизга ўхшаш одамни яратамиз» деган маънони англатади. Кўплаб православлар бу оятни изоҳлашга ҳаракат қилмоқдалар, бу оятда айтилган тасвир

ва ўхшашлик жисмоний эмас, балки руҳий жиҳатларга тааллуқлидир. Аммо асл ибронийча сўзлар ҳар қандай талқинга қарши эмас. Ибронийча *selem* (қиёфа) ва *demute* (ўхшашлик) сўзлари асосан ички руҳий хусусиятларни эмас, балки ташқи қиёфани англатади. Шунинг учун Иброний Худоси одам тасвирида берилган ва кўпинча инсон сингари ҳаракат қилади. Худонинг инсон тасвирида берилиши Иброний Инжилида антропоморфизм билан бирга жуда кўп учрайди. Шундай қилиб, Худо ҳам одам сингари «ўзгарувчан» бўлиб, «маконда ва вақт ичида эркин» жойлашади ва ўзгаради. Бундан ташқари, Иброний Инжилининг Тангриси фикрларини ва қарорларини ўзгартира олади. Масалан, Мусо пайғамбар Худони баъзи ёмон қарорларидан тавба қилдиргани ва шу туфайли Худо фикрини ўзгартиргани ҳақида ёзилган. Баъзида Худо ирқчи трайбалист, баъзан эса мол-мулкка қизиққан шахс сифатида намоён бўлади ва Уни ибодатдан кўра мол-мулк кўпроқ қизиқтиради. У Иброҳим билан аҳд тузади ва унга абадий ер мерос қилиб беришни ваъда қилади, аммо у бу ваъдасини бажаришни истамади. У Мусо ва исроилликларга мисрликларнинг олтин, кумуш ва кийим-кечакларини талон-тарож қилишни маслаҳат беради. У Ибронийларнинг интилишларини ва режаларини уларнинг нуқсонлари, орзулари ва кўркувларини ифодалайди. Шундай қилиб, биз мавжуд бўлган Иброний Худосида мутлақо зўр ва мукамал теизмнинг Худосини эмас, балки номукамал, жисмоний ва чегараланган Эски Аҳдни муаллифларининг яратган маҳсули бўлган Худони кўрамыз.

Ахлоқий монотеизм қадимги ибронийларнинг асосий ташвиши эмас эди. Генотизм – бу Худо ҳақидаги патриархал тушунчани англатадиган энг яхши терминдир. Монопатрия ёки моно-яхудийлик генотеизмни Мусонинг келиши билан сиқиб чиқарди, аммо бу ўзгариш ҳам инжилнинг монотеизм уруғини сепаётганга ўхшайди. Унинг Яхвеси рашкчи Худодир, лекин Унинг оламида бошқа худолар ҳам мавжуд эди. Бундан ташқари, унинг Худоси антропоморфик хусусиятлар ва фазилатлардан озод эмас, аммо улар антропоморфик ва жисмоний жиҳатдан ҳам жасорат билан тақдим этилган. Антропоморфик тенденция, ҳатто якка худоларни қўллаб-қувватлаган ва бутпарастликка ҳамда ўйма тасвирларга қаттиқ қаршилик кўрсат-

ган кейинги пайғамбарларда ҳам яққол кўринади. Уларнинг Худоси кўпол моддий нуқтаи назардан тақдим этилмаган, аммо у барибир кўринадиган жисмоний ва антропофорфик, яъни Худо одамни Ўз суратида ва қиёфасида яратган деган фикрнинг оксидир. Инжилдаги кўплаб маълумотлар, агар номинал қийматга эга бўлса, Худони трансцендентал нуқтаи назардан тақдим этади. Бошқа томондан караганда, Худонинг улуғворлиги, мумкин бўлган эксплуатация ва муросага қарши эҳтиёткорлик билан ҳимояланмаган. Худони ўлимдан ажрата оладиган айнан ўша Инжил, шунингдек, кўп маротаба Уни ўлим фазилатларига эга бўлган инсонларга ўхшатади. Иброний Инжилида антропоморфизм ва трансценденция ўртасида зиддият пайдо бўлган, аммо бу зиддият Худонинг антропоморф тасвирини йўқ қилиш учун етарли эмас эди.

Бундан ташқари, яхудий жамоати, ўзларининг Муқаддас Ёзувида бу антропоморфик ибораларнинг мавжудлиги, айниқса милоддан аввалги I асрда юнон фалсафасининг кириб келишига қадар, ўйланмаган кўринади. Кейинчалик Раббийнинг фикрлари Талмудда мужассамланган бўлса-да, инжилдаги антропоморфизмни қабул қилади. Ёзув туридаги Тавротдан ташқари оғзаки Таврот ёки Талмуд Яхудийларнинг урф-одатлари ва асосий матн учун жуда муҳимдир. Раббийнинг ҳокимияти, Худо Мусога ёзув туридаги Тавротни ваҳий қилганидек, оғзаки Таврот ёки қонунни ваҳий қилганига ишонди ва Галаха ЛеМойше МиСинаи атамаси айнан шу маънони англатади. Талмудда Худо муқаддас даргоҳнинг ички қисмида баланд тахтда ўтирганидек тасвирланган. У Раббий Исмоилдан: «Ўғлим, мени дуо қилинг», деб сўрайди. Мидраш ибронийларни Худони жангчи ёки билимдон олим ҳаттот сифатида кўришларини тасвирлаган. Қизил денгиздаги яхудийлар бармоқлари билан Худога ишора қиладилар, «улар одамнинг дўстига юзма-юз қараб тура оладиган Унинг суратини кўрдилар». Худо анъанавий Тефиллинни либосида бўлади, У Ўзига ибодат қилади ва Тавротни ўрганади. У шердай хайқиради ва шундай дейди: «Менинг болаларимнинг ҳолига вой! Менинг гуноҳим туфайли уйимни вайрон қилиб, маъбадимни ёқиб, уларни дунё халқлари орасида қувғин қилганман. Худо белгиланган кун жадвалига ва Левиафан билан спорт машғулотларига риоя қилади.

Талмудга биноан «Кун ўн икки соатдан иборат; дастлабки уч соат давомида Муқаддас Худо Ўзини Тавротни ўқиш билан банд қилган, иккинчи уч соат давомида бутун дунёни ҳукм қилиш билан машғул бўлган ва дунёнинг ҳалокатга қараб кетаётганлиги учун адолат қилиш ўрнига, у шафқат қилишга ўтади, учинчи чоракда, У бутун дунёни, шохли кўчқор бокмоқда то йиртқичлик йўқолгунига қадар; тўртинчи чоракда у левиафана билан қаршилашмоқда». У, шунингдек, тунги жадвалга эга ва унда Хаёснинг кўшиғини тинглайди. У Қуддусдаги Маъбаднинг вайрон бўлиши ва исроилликларнинг тарқаб кетганлиги учун бир неча марта аза тутайди ва кўз ёш тўкади, Унинг овози дунёнинг бир бурчидан иккинчи бурчигача эшитилади. У аламини ва ғазабини қондириш учун қўлларини бир-бирига уради. У Исроилнинг тақдирига ва маъбадининг вайрон бўлганлиги учун яширин хоналарда йиғлайди. У ҳар куни учта нарса учун йиғлайди: биринчи – маъбад учун, иккинчиси – маъбад учун ва ўз жойларидан қувғин қилинган Яҳудийлар учун. Раввинлар Худога нисбатан жирканч сўзларнинг шаккоклик моҳиятини тан олишади. Уларнинг тан олишларидан кўриниб турибдики, «Агар бу Муқаддас Ёзув бўлмаса, буни сўзлаганнинг тили майда бўлақларга бўлиниб кетар эди». ¹¹ Шундай бўлса-да, улар Худонинг қайғу, оғриқ ва йиғлаш афсонасини, Инжилнинг ажралмас қисми сифатида қабул қилиниб такрорлашни давом эттирмоқдалар. Ниҳоят Худонинг Ўзи Қуддусни тинчлантириш учун келади ва олов орқали поклашга ҳукм қилади. Худо томонидан жазоланиш ва покланишнинг бошқа мисолларини бошқа семит урф-одатларида топиш қийин.

Худо кўпроқ йиғлаётган ҳолда тасвирланади. У Еремиёдан унга тасалли бериш учун Иброҳим, Исо ва Якоб каби патриархларни чақиришини сўради. Оламнинг қудратли Хукмдори болаларини ва маъбадини ҳимоя қила олмайдиган, хизматларини ва ҳоказоларни бузадиган, мағрурлиги туфайли очиқчасига йиғлайдиган, ёрдамга муқтож подшоҳ сифатида тасвирланган. У ички хоналарда йиғлайди ва бошқа халқлар томонидан масхара қилинишига йўл қўймаслик учун инсоний патриархал тасаллига муқтож. Бундан ташқари, муаммо чиндан ҳам аҳамиятсиз ёки енгил антропоморфизмлар яъни кўриш, томоша қилиш, севиш, ғамхўрлик қилиш, ёрдам беришда

эмас, чунки бу Худо ва инсон ўртасидаги алоқа учун зарур бўлган хусусиятлардир. Қийинчилик биз модаллик мақсадидан четга чиқиб, Худони инсон қиёфасида тасвирлайдиган аниқ антропоморфизмларга дуч келганимизда юзага келади. Ибтидо Раббаҳда, мил. ав. 400-450-йилларда Р. Хошайё шундай деган: «Муқаддас Худо, биринчи маротаба инсонни яратганда, хизматкор фаришталар уни Худо деб ўйлаб, [чунки инсон Худонинг суратида яратилган] адаштирадилар ва унга: «Муқаддас, Эгам Раббий» ҳамдини ўқимоқчи бўлдилар». Чиқиш 15:3да айтилишича «Яҳова – қудратли жангчи. Яҳовадир Унинг исми». Талмуд иккиланмасдан Худони ҳақиқий инсон сифатида тасвирлайди. «Одам» сўзи Муқаддас деганни англатади, дейилганидек, У муборак бўлсин. Яҳова – уруш одамидир. Раввин Якоб Нойснернинг фикрича «Худо инсон тасвирида берилади».

Қисқаси, раввин Худоси – бу инсонга хос сон-саноқсиз чекловлари билан бўлган мутлақо жисмоний илоҳдир. Худо ҳақидаги раввин диншунослик тушунчасида У ҳамма нарсага қодир, ҳамма нарсани биладиган, ҳар доим мавжуд ва мустақил Худога монотеистик трансцендентал илоҳиётга ўхшамайди. Аксинча, Худо ҳақидаги раввин тушунчаси Яхудийларнинг диний ва сиёсий интилишларининг акси эканлиги кўринади. Худонинг тақдири яхудийларнинг тақдири билан боғланган. У уларнинг азоб-уқубатлари билан азоб чекади ва муваффақиятсизликларидан аза тутади. У йиғлайди ва бу Худони коинотнинг қудратли Худоси дейиш қийин.

Эллинистик фикр бир қатор яхудий олимларини антропоморфик ибораларни мажозий маънода изоҳлашга ундади. Масалан, Аристубулус (мил. ав. 150) ва Фило Яхудий (мил. ав. 20-40 й.) антропоморфик парчаларни йўқ қилиш учун аллегорик талқинни қўллаб-қувватладилар. Кейинчалик ўрта асрларда Саадия Гаон (882-942), Бахя ибн Пакуда (1040) ва Иуда Га-Леви (1075-1414) инжилдаги антропоморфизмга кескин қарши чиқдилар. Ниҳоят, Мусо бин Маймон (1135-1204) Худонинг жисмоний танага эга эмаслигини ва бектакрорлиги ҳақидаги ақидаларни тарғиб қилди ҳамда бу тушунчани инкор қилувчиларни бутпараст ва бидъатчи деб эълон қилди. Ўрта асрлардаги яхудий файласуфлари ушбу антропоморфик иборалар ту-

файли чиндан ҳам безовта бўлганга ўхшайди ва бу асосан мусулмон диншуносларининг уларга қарши полемик қаршилиги билан боғлиқ эди. Маймоннинг обрў-эътиборга эга бўлганлиги ва кўплаб яҳудийлар орасида мавжудлигига қарамай, унинг Иброний Худо ҳақидаги билимлари унинг танҳо илоҳийлигини рад этган дин пешволари томонидан қабул қилинмади. Улар унинг эллинистик таълимотни тарихий жиҳатдан тасдиқланган ва яҳудийликнинг антропоморфик аъналарига қарши антитетик деб ҳисоблашган. Шундай қилиб, худди шу антропоморфик тенденция кейинги авлодларда ҳам давом этган.

Антропоморфизмнинг янада яширин шакли Гаоним даврида учрайди. Бу даврнинг энг даҳшатли китоби Шиур Кома, Худонинг «Буюклигини баҳолаш» деб номланган эди. Унда худо инсон шаклидаги ва мутаносиб бўлмаган улкан мавжудот сифатида тасвирланган. Бўйин, соқол, ўнг ва чап кўзлари, юқори ва пастки лаблари, тўпикларининг ва бошқа ҳар бир аъзонинг ўлчами парасангларда берилган (қадимги масофа тўрт миля ёки олти километрга тенг). Фақат «бу паразанглар бизникига ўхшамайди, чунки самовий бир парасанг миллион тирсакка тенг, ҳар бирининг узунлиги тўрт тирсак, ва уларнинг ҳар бири дунёнинг бир бурчидан иккинчи учигача боради». Розеёл китобида шундай ёзилган: «Ўлчовларни билган муборакдир, чунки келажакда унинг улуши бор».¹³

Олимлар ва диншунослар Инжилда антропоморфизмнинг кўпол шакллари мавжудлигини инкор этмасдан, буни нима учун кераклигининг сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилишади. Биринчи ва энг кенг тарқалган сабаб бу инсон ақли Худонинг ҳақиқий тасвирини тасаввур қила олмайди деган тахминдир. Иккинчи сабабга кўра, қадимги одамларда фалсафий руҳнинг етишмаслиги, антропоморфик тасвирлаш талаб қилганидек, улар худони тирик, фаол ва шахсий тасвирда тасаввур этишдан бошқа танловлари йўқ эди. Учинчи сабаб, иброний халқининг амалий табиати, жасурлиги ва тилининг лингвистик тузилишидир.

Агар Иброний Инжили – бу Худонинг ҳақиқий ваҳийси ёки илҳоми бўлса, унда қандай қилиб инсоний табиатнинг Яратувчиси ва Унинг иродасини очиб берувчи Худо, одамларга Уни қандай тўғри тасвирлаш кераклиги ҳақида маълумот беришга қодир эмас деб сўрашимиз мумкин. Нега У қўпол ва содда антропоморфик ибораларга мурожаат қилди? Охир оқибат, У одамларга Ўзи тўғрисидаги Улуғ Ҳақиқатни ва ҳақиқат сифатида тан олиш қобилиятини ато этди. Аслида, инжилдаги бундай аниқ терминологиянинг мавжудлиги инсон аралашувининг натижаси сифатида кўрсатилади. Ривожлантирувчи ёки эволюцион ваҳий, қўпол антропоморфик иборалар, инсоннинг Худони таниши ёки уни антропоморф бўлмаганлигини терминлар орқали ифодалаш мумкин эмаслиги ҳақидаги тахминлар, Инжилни илоҳий ваҳий эмас балки инсон сўзлари ва тасвирлари деган хулосани келтириб чиқаради. Инсоннинг чегараланганлиги ва Худонинг моҳиятини англай олмаслиги, Худони аниқ инсоний шаклларда тасвирлаш учун баҳона бўлмаслиги керак; ҳамма қабул қилган шакллар ва фазилатлар Унда мужассам эмас. Ҳар доим Худонинг севгисини, меҳрини ва ғамхўрлигини таъкидлаб, уни йиғлаётган ҳолини тасвирламасдан туриб ҳам билдириш мумкин. Худо кун давомида 24 та китобни ва тун давомида Мишна ўқишини даъво қилмасдан туриб ҳам, Тавротнинг аҳамиятини таъкидлаш мумкин. Худонинг кунда уч соатлик спорт жадвали орқали Левиафан билан ўртасидаги муносабатни одамлар тушунишга қодир эмаслигининг узрли сабаби йўқдир. Ажабланарлиси, бу вазиятда том тескарисидир. Бундай вазиятда одамлар Худони биладигандай туюлади ва ҳатто У тўғрисида жуда қўп тафсилотларни билишади, масалан, шахсий жадвалини ҳар бир дақиқаларигача. Худони таниш ва унинг сирлари, бунчалик даражада очик бўлмаслиги керак. Трансцендент Худо бундай чекловлардан анча устундир.

Бундан ташқари, инсоннинг ёки миллатнинг фалсафий бўлмаган табиати Худодан Унинг иродаси ва яхлитлигининг аниқ таърифига мутлақо номувофиқ бўлган жиҳатлар, тоифалар ва сифатларда ифодаланишини талаб қилмайди. Шунингдек, юқорида муҳокама қилинганидек, фақат иброний тилидан фойдаланган ҳолда, битта миллат ва маданиятдаги шахслар Худони улуғвор, жисмоний бўлма-

ган, антропоморфик маънода тушунганлигидан ва тасвирлаганлигидан далолат беради. Агар антропоморфизм асл табиатнинг тили ва ибронийларнинг амалий талаби ёки иброний халқининг жасоратининг бир қисми бўлган деган маънони англатса, демак, бу мутлақо универсал бир ҳодиса бўлар эди. Аммо ундай эмас. Хўш, нега бундай? Ажабланарлиси шундаки, худди шу олимлар, ота-боболаримиз ёки ҳазрати Мусо ва буюк пайғамбарлар монотеист бўлганлар, бошқа томондан қараганда бу ибтидоий, кўпол ибораларни ишлатиш Худони визуал тушуниш учун керак бўлган. Аммо, биз иккала усулга ҳам эга бўлолмаймиз. Олимларнинг таъкидлашича, Мусо ёки бошқа пайғамбарлар сингари қадимий шахснинг табиати ёки жасорати уларни Худо тўғрисида юкори тушунчага эга бўлишига тўсқинлик қилмаса, бу Инжилдаги антропоморфизмларнинг асосий омили бўлмаслиги керак. Ибтидоий жамиятларнинг Худо тўғрисида тушунчалари нуқтаи назаридан ҳам худди шундай дейиш мумкин.

Муаммо шундаки, Инжил ибтидоий иброний халқининг ёки иброний миллатининг иши эмас, балки Худонинг сўзи деб ҳисобланади. Бироқ, жамиятларнинг узоқлиги, тил тузилиши ва чекланиши ёки бошқа ҳар қандай омил инсоннинг аралашуви билан боғлиқ бўлиши мумкин, чунки Худо далилларни бузиб кўрсатмайди ва ҳақиқатни яшира олмайди. Бундан ташқари, инжилдаги антропоморфизмни тушунтириш учун ягона сабаб сифатида буларни аниқлаб бўлмайди. Ҳақиқий антропоморфизмнинг мавжудлиги ва равшанлигини, шунингдек, инжилдаги чалкашликлар ва тафовутларни тушунтириш учун бошқа оқилона таклифлар, сабаблар ва асослар учун бўш жой қолдирилиши керак. Аслида, бунинг асосий сабаби ва изоҳи Иброний Инжилнинг ёзилишида ва тарқатилишида инсон ролини қабул қилишдир, холбуки бу бизнинг давримизда кенг тан олинган омилдир. Асрлар давомида яҳудийлар Мусони Таврот қонунининг тузувчиси, ёки тўғрироғи, Худонинг воситачиси деб ҳисоблаганлар. Бу анъана насронийлар томонидан қабул қилинган. Мусо Маймониднинг саккизинчи тамойили куйидаги сўзлардан иборат эди: «Таврот Худодан келган. Биз бутун Тавротни бизга Устозимиз Мусо орқали Тангри томонидан берилганига ишонишимиз керак».¹⁴ Бу Худонинг сўзлари эди. Бу сўзлар жуда аниқ ва етарли даражадаги кучга эга.

Бизнинг давримизни бошларига қадар яҳудийлар бутун Тавротнинг илоҳий келиб чиқишига, Мусонинг муаллифлигига ва бенуқсонлигига, ўзгармаслигига ва абадийлигига қаттиқ ишонишган. Гарчи Тавротнинг бундай том маънодаги қарашига қарши бўлган овозлар орасида Клементин Хомилиес, Авлиё Жером ва Мопсуестия Теодорас (428-й.) каби насроний олимлари ва Исо ибн Яшуш, Раши, Давид Кимхи ва Иброҳим ибн Эзра каби яҳудий олимлари (1167-йил вафот этган) бўлган бўлса, ўн иккинчи асрда Карлштадт, Андреас Масиус (1574-й) ва Исаак де ла Пейрере (1655-й) ва Ричард Саймон, Томас Хоббес, XVII асрда Спиноза билан давом этиб, фақат XVIII асрда Инжилни илҳом берувчи Муқаддас Ёзув сифатида обрў-этиборини йўқота бошлади. Ниҳоят, ўн тўққизинчи ва йигирманчи асрнинг бошларида Юлий Велхаузен (1844-1918) сингари инжилни тадқиқ қилган олимлар Тавротни ва Мусони муаллифлигининг илоҳий ва ғайритабиий келиб чиқиши ғоясини таҳлил қилишга, қарши чиқишга ва охир оқибат парчалашга муваффақ бўлдилар. Фридманнинг таъкидлашича ҳозирги пайтда, дунёда «Мусонинг бешта китобини Мусо ёки бирон бир киши томонидан ёзилган деган даъвоини илгари сурадиган ва бу муаммо устида фаол иш олиб бораётган олим йўқ».¹⁵

Ж. Веллхаузеннинг «Хужжатли гипотезаси» умуман инжил тадқиқотлари соҳасида, хусусан Пентатех тадқиқотларида инқилобни келтириб чиқарди. Ўша пайтдан бери Инжил танқидчиларининг таъкидлашича, бу турли даврларда, зиддиятлар, номувофиқликлар ва ҳар хил адабий услублар билан яратилган композицион нома, шунинг учун асрлар давомида даъво қилинганидек, бу бир кишининг (Мусонинг) номаси бўлолмайди. Инжилни танқидий томондан ўрганишга Черков ва яҳудийлар қарши чиқмоқдалар, аммо янги илмфан иккала диннинг издошларига ўз таъсирини кўрсатди, бу эса Тавротнинг обрўсига қарши низоларга олиб келди. Иброний Инжилнинг муаллифлари, таҳрирчилари ва тузувчиларининг инжилдаги Худони ўз киёфаларига нисбатан яратганлари яққол аён бўлди.

Хулоса қилганда, бизнинг давримизга асосланиб, биз ишонамизки, бу Ибронийча Инжилда Худо тўғрисида тушунча ва унинг илоҳий-

лик тушунчасининг прогрессив ёки эволюцион табиати, замонавий инсоннинг бепарволик билан қилган муносабати Худони тўғри қабул қила олмасликка омил бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, Инжилдаги маълумотлар проекцион назарияни тоифалаш жиҳатдан инкор этмайди, аксинча, буни таъкидлайди, чунки Инжилнинг бир неча қисмларида инсон элементи фазилатлар ва тоифалари шу қадар ҳукмронлик қиладики, муаллифлик ҳуқуқи фақат инсонларга тегишли бўлиши мумкин ва уларга ўз ҳуқуқларини юклаши мумкин. Биз бунга мисол қатори Робин Лейн Фоксининг иборасини келтирамиз: «Муқаддас Ёзувда»: «Худо ўзини очиб бермаяпти: инсонлар Уни ўзларининг қиёфаларига кўра яратган» деб тахмин қилинмоқда.¹⁶

Учинчи боб

Антропоморфизм ва Янги Аҳд

Худо тўғрисида аниқ насроний тушунча, Исо Масиҳнинг ҳаётида, таълимотида, ўлимида ва тирилишида энг аниқ очиб берилгани айтилади. Насронийликнинг охириги ваҳийси бу Исо Худо эмас, балки Худо Исо деганидир. Агар насронийликнинг моҳияти Худо ўзини инсон ҳаётида ва тилида энг тўлиқ тарзда очиб берган бўлса, демак насронийларнинг Худо ҳақидаги тушунчаси моҳиятан ва том маънода жисмоний ва антропоморфикдир. Исони бир вақтнинг ўзида тарихий инсон ва Худо бўлган дейиш учун маълум бир шартларда ўзини инсон қиёфаси орқали намоён қилиш имкониятига эга бўлиши керак ва бу юнон тилидан «Морфе» ва «антропос» сўзларидан олинган. Бу ҳақиқатан ҳам тарихий насронийлик даъволарида акс эттирилганлигини кўрсатиш учун иккита нарсани таъкидлаш жоиз: биринчидан, Янги Аҳд ҳужжатлари асосан насроний динининг асоси сифатида Исо Масиҳнинг ҳаёти ва ишларига қаратилган; иккинчидан, илк насроний Ота томонидан баён этилган ва насронийларнинг кейинги авлодлари томонидан меъёрий деб тан олинган ва

насроний таълимотининг тарихий таърифлари нажот ҳақидаги таълимотни ўргатади, бу эса Исо Масиҳнинг чинакам Худо ва чинакам инсон бўлиши кераклигини англатади. Бу машҳур диннинг мужассамлиги – жисмоний фикрлаш орқали семит онгида корпореал фикрнинг ривожланишининг энг юқори чўққисидир.

Исо тарихда яҳудийлар орасида яшаган, уларнинг Муқаддас Ёзувларига ҳурмат кўрсатган, ўзини қонунларининг бажарувчиси деб ўйлаган, яҳудийларнинг диний иерархияси билан курашган ва мен фақат Исроил халқининг адашган қўйлари хузуригагина юборилганман деб даъво қилган. Балки Исонинг Худо тўғрисида ва Унинг буюклиги ҳақида ўзига хос тушунчаси бўлган бўлиши мумкин, аммо бу яҳудийларнинг худо ҳақидаги тушунчаларига умуман зид келмаслиги эҳтимол. Илк насронийлар аниқ тушуниб етишганки, улар атрофдаги ривожланган яҳудийликдан илоҳий зўравонлик ва монотеизм мавзуларини мерос қилиб олганлар, яъни олдинги бобда муҳокама қилинган баъзи антропоморфик қийинчиликлар билан Яратувчи Тангрининг бирлиги, Черковнинг эътиқоди ва анъаналарининг ўзига хослиги, шубҳасиз, асоси бўлиши керак эди. Мавжуд тарихий маълумотларга кўра, черков ўзларининг монотеистик хатоларини рад этиш учун мушрикларга, гностик эманациячиларга ва марсионит дуалистларига қарши бир хил трансцендентал монотеистик ҳолатдан фойдаланган.

Кўпчилик яҳудий рухонийлари Искандариянинг Клементига ўхшаб, Иброний Инжилнинг антропоморфик ибораларини тушуниш ва мажозий маънода қабул қилиш кераклигини таъкидлашган. Масалан, Кесариянинг Авлиё Базили (330-379) «Унинг юзи» ибораси Худо қийинчиликда ёлғиз ташлаб қўйган деб талқин этган, Нианианзусн Грегори эса унинг назорати, Теодорет - меҳрибонлиги ва эркинлигини тиклаш ва Дамашқдаги Юҳанно ўзининг сон-саноксиз ишлари орқали ўзини намоён қилиши деб тушунтирган.

Бошқа томондан қараганда, Янги Аҳдда жуда оз сонли антропоморфик иборалар мавжуд: Худонинг бармоғи (Луқо, 11:20), Худонинг оғзи (Матто, 4:4), Худони кўриш қобилияти (Луқо, 16:15), ер эса

Худонинг пояндозидир (Матто, 5:35) ва ҳоказо ва бу каби ибораларнинг барчаси мажозий маънода талқин қилиниши мумкин. Шунга қарамай, Валентиниянин, Мелито ва Тертуллиан каби кўплаб рухонийлар худонинг таниқли ва антропоморфик тушунчаларини тарғиб қилганлар. Ҳатто Иринея ҳам инсон қиёфасида Худонинг тасвирини топади. Клементдан икки аср сўнг ҳам Авлиё Августин насронийларга ва ҳатто черковга қарши антропоморфик ва жисмоний тенденцияни йўқ қилиш учун курашди.

Бу Янги Аҳд Қодир Тангрига қаратилган эмаслигига қўшимча равишда келтирилди. Бунда асосан Исо ҳақида ёзилган. Қудратли Худо /Ота Муқаддас китобнинг атиги 2,5 фоизини эгаллайди, Муқаддас Китобнинг қолган қисми эса Исо ҳақида, яъни унинг шахсияти, таълимотлари, шогирдлари, эътиқод қилувчилари, яҳудий дин раҳбарлари билан суҳбати ва бошқалар (Марк Муқаддас Китоб Худо/Ота мавзуси атиги 0,2% ўрин берган, Матто 0,6%, Луқо 1,1% ва Юҳанно 0,6%). Шундай қилиб, Исо алайҳиссаломга жуда катта эътибор қаратилган. Уни турли хил кўринишда тасвирлашган. У Инсон Ўғли, Худо Ўғли, Калом, пайғамбар, Масих, Кириос ёки Раббий ва ҳатто Худо деб аталган.

Агар Исонинг шахсига эътибор қаратилмаган бўлса ёки Янги Аҳд юқорида келтирилган тавсифларнинг моҳиятига кўра тизимли ёки яхлит бўлганида эди, эҳтимол Янги Аҳдда антропоморфизмни танқидий ўрганиш ёки муҳокама қилишга эҳтиёж қолмаган бўлар эди. Шунга қарамай, Янги Аҳд муаллифлари Исо воқеасига шунчалик берилиб кетишганки, улар бошқа оятларни, ҳаттоки Худони ҳам бу ойна орқали акс эттирадilar. Тарихий шахс бўлган Исо алайҳиссаломда илоҳийлик ва инсониятнинг уйғунлиги шунчалик кўп эдики, анъанавий насронийлар учун Исо бирданига тўлиқ Худо ва тўлиқ инсон бўлиб қолди. Бу мужассамлик, илоҳийлик ва буни заиф одамда бўлиши илоҳий корпорализм ва антропоморфик реализмнинг энг юқори нуқтасидир. Бундан ташқари, Исо ҳақида ҳар хил таърифлар мавжуд, шунинг учун уни ягона умумий, келишилган шакл ёки тушунчага киритиш жуда қийин. Шунинг учун Масихийлик ёки Исонинг аҳамияти ва унинг Қудратли Худо билан бўлган

муносабати Янги Аҳддаги антропоморфизмни ўрганишимизнинг асосий йўналишини ташкил қилади.

Янги Аҳдда кўплаб масихийликлар мавжуд. Худо ва антропофорфизмнинг улуғворлиги билан боғлиқ бўлган асосий масала бу одамнинг масихийлиги, яъни Исонинг шахсияти ва илоҳийлиги ҳақидаги таълимотдир. Замоनावий илм-фан, ўтган авлод насронийларига қараганда, Исонинг илоҳийлиги ва шахсини изоҳлаш масалаларида кўпроқ бўлинишади. Черков таълимотлари томонидан кўпроқ бидъат деб эълон қилинган эски насронийлик тушунчаларини замонавий насронийларнинг мунозараларида тез-тез учрайдиган жўшқин ибораларда кўриш мумкин эди. Қадимги масихий бидъатларнинг аксарияти замонавий насроний тафаккурига ҳеч иккиланмасдан киритилган.

XIX асрнинг охиригача насронийлар учун Исо Масихнинг илоҳийлигига ишониш одат тусига кирган. Черков ва умуман насроний аҳолиси сингари, Исо ўзини Худонинг Ўғли деб эълон қилган, Муқаддас Учбирликда иккинчи ўринда бўлган ва у одамлар орасида мутлақо оддий инсон қатори (аммо гуноҳсиз) ҳаёт кечирган. Биз бу Худо Исо кўринишида Худони антропоморф ва жисмоний шаклда тасаввур қилиш концепциясининг чўққисига чиқамиз. Агар Худо Исонинг қиёфасида мужассамланган бўлса, еса, ичса, ухласа, хафа бўлса ва охир оқибат хочга михланган бўлса, биз бу ерда Худони инсон қиёфада тасвирланишининг энг кўринарли ҳолати билан таниша оламиз.

Асрлар давомида анъанавий насронийликнинг асосий муаммоси – бу Худони улуғлашни сақлаш ва шу билан бирга Исони Худо сифатида хочга михланиши ва бу орқали қутқарилишидир. Бу ғалати парадокс, ундан қочиш қутулиш мумкин эмас. Бу ақлга ҳам сиғмайди. Ажабланарлиси шундаки, ҳаттоки бугунги кунда ҳам Исо илоҳий бўлган ва аслида кимлигини билар эди, аммо шунга қарамай, бу мужассамланиш қандайдир ширк ёки Худони инсон тасвирида берилишини англамайди деб таъкидлайдиган олимлар бор. Бу инсоний фикрга зиддек туюлади.

Гап шундаки, анъанавий насроний динидаги Муқаддас Учбирлик асосий масалани, яъни Исо Масих шахсининг трансцендент, бўлинмас, беқиёс, ягона Худо билан бўлган муносабатини қониқарли равишда ҳал қила олмади. Ушбу мураккаб масала бўйича кўплаб тахминлар мавжуд, аммо улар, шубҳасиз, одамларнинг қизиқишини қониқтирмайди. Одамлар Катта Кападокия ҳаракатининг ижтимоий Учталигини ёки Бартнинг Уч Бирлигини қабул қилади-ми йўқми, барибир буни корпорализм ва аниқ антропоморфизмдан ажрата олмайди. Исонинг инсон қиёфасида намоён бўлиши – бу антропоморфизмнинг яққол далилидир. Қийинчилик шундан иборатки, анъанавий насронийлик деярли ҳар доим Исонинг шахсини Муқаддас Учбирликнинг Иккинчи Шахсига ва ҳар жиҳатдан Худого тенг кўришга мажбур қилади, шу билан бирга Исонинг инсонлигини (гуноҳ бундан мустасно) деярли ҳар жиҳатдан тўғри деб таъкидлайди. Бу нуқтаи назар парадоксал, қарама-қарши ва мантикқа зиддир. Насронийликнинг асосий ақидаси бўлсада, замонавий мантикий фикрга унчалик тўғри келмайди ва бундай хусусиятларни қатъий мезонлар ва синчковлик билан текширадиган замонавий одам учун ақлга сиғмайди. Кўплаб замонавий насроний олимлар ва диншунослар анъанавий даъволарни рад этишга тайёр кўринмайдилар, аммо ҳозирги замон онгида уларнинг асослилиги ёки ҳатто мантикийлигини қандай исботлаш кераклигини ҳам билмайдилар. Доиравий тортишувларда, улар асоссиз, ўтган асрларда муҳокама қилинган ёки бидъат сифатида ташлаб юборилган даъволарни илгари сурайдилар. Иккала ҳолатда ҳам антропоморфизм, корпорализм ва баъзи ҳолларда тритеизм айбловларини рад эта олмайдилар.

Бу парадокснинг манбаси эҳтимол Янги Аҳддир. Янги Аҳднинг бирорта ҳам сўзини Исонинг ўзи ёзмаган ёки унга ваколат берган эмас. Янги Аҳд ёзувлари турли хил жойларда, жамоаларда ва даврларда турли муаллифлар томонидан ёзилган кейинги авлодларнинг маҳсули эди. Унинг ҳозирги шакли, сони ва тартиби бўйича Янги Аҳд Исо ва унинг шогирдларидан сўнг асрлар олдин яшаб ўтган насронийларда мавжуд бўлмаган. Ушбу китоблар муайян гуруҳларининг алоҳида эҳтиёжлари учун ёзилган бўлиб, уларни бирлаштириш ғояси кеч пайдо бўлган ва олдиндан муаллифларнинг эътиборига туш-

маган. Бунга энг асосий сабаблардан бири, бу аллақачон бирлаштирилган Ибронийча Инжилдир. Бу муайян ёзувларни йиғиш, тўплаш ва аниқлаш (канонизация жараёни) насроний черковининг мураккаб ривожланиши натижасида юзага келди. Черков 367-йил давомида ҳозирги кунда (Янги Аҳд) ёзилган каноник ёзувларни ўз ичига олган битикларни рўйхатини тайёрлаш ишларини олиб борди.

Тадқиқотчилар Янги Аҳд канонининг тузилиши ва тарихи – муаллифлари, жойлари, манбалари ва саналари бўйича ҳар хил фирк юритадилар. Анъанавий ёки ортодокс олимлар Янги Аҳд-ни Исонинг шогирдлари ёки яқин ҳаворийлари томонидан ёзилиб мутлақо ишончли ва илоҳий асар деб эълон қиладилар. Замоनावий танқидчилар эса Янги Аҳдга оид танқид, редакция танқиди, адабий танқид ва тарихий ёндашувга асосланиб, Янги Аҳд ёзувларининг ҳақиқийлиги ва илоҳий моҳияти ҳақидаги анъанавий қарашларга қўшилмайдилар. Уларнинг таъкидлашича, Янги Аҳд китоблари бу Исонинг яқин шогирдлари томонидан ёзилган эмас, аксарият умр бўйи биз билмаган муаллифлар томонидан ёзилган. Уларнинг таъкидлашича, Янги Аҳд ёзувларида Павлуснинг каломларидан бошқа бирон бир нарса аниқ эмас (муаллифи, вақти, жойи, воқеалар ва ҳар қандай аниқ ҳолатлар). Улар Исо шогирдларидан ҳеч қачон ёзма равишда бирон нарса ёзишни сўрамаганлиги ҳақида баҳслашади. Унинг тирилишидан кейин шогирдлар дунёнинг охири ва Худо Ҳукмронлигининг келиши ҳақида ваъз қилиш билан машғул бўлишган ва шунинг учун Исонинг сўзларини ёзишга унчалик қизиқмаган. Бундан ташқари, Худонинг эсхатологик ва башоратли руҳи улар орасида таъсирга эга бўлганлиги, илк насронийларга хабарни ёзишдан кўра оғзаки етказиш ва ваъз қилишга кўпроқ эътибор қаратишга сабаб бўлди.

Шундай қилиб, Исонинг иккинчи бор келиши ҳақидаги ишонч, сўз ёки урф-одат шижоати оғзаки равишда иккинчи авлодга етказилгани учун борган сари совиб борган. Унинг кечикиши бир қатор муаммоларга сабаб бўлганда, китоблар ёзила бошланди. Ушбу вақт оралиғида янги ёзувлар пайдо бўлди ва эски корпусга қўшилди. Инжил китоби эллик-олтмиш йил давомида ёзилди. Бундан ташқари, Янги

Аҳд муаллифлари шунчаки тарихий воқеаларни асл шаклида ҳикоя қилувчи биографлар эмас эди. Улар маълум бир «ҳаётдаги ҳодисага» (Ситц им Лебен) таяниб кўриб чиқишди ва бу уларнинг шахсий қизиқиши борлигини англатади. Улар ўз даврларининг диншунослари бўлиб ўзларининг илмларини бошқалар билан бўлишар эдилар. Шу сабабли, ёзув туридаги Инжилда қирқ, олтмиш ёки етмиш йил давом этган ҳаётни шакллантиришга уринишлар тўлиқ натижаларга олиб келиши мумкин эмас. Исонинг ўзини ўзи намоён қилгани ва илк жамоат уни Масих, Раббий ёки Худонинг Ўғли деб талқин қилгани ўртасида катта бўртма бор эди. Ушбу китоблар шунчаки Исо Масихнинг воқеаларини шарҳлашини аңлатиши мумкин, яъни Исо ўзи аслида ким бўлганлиги тўғрисида ваъз қилгани тўғрисида бизга аниқ маълумот бермайди. Канонизация жараёни ҳам асрлар давомида юз берди. Фарбдаги канонлаштириш ишлари V асрда Авлиё Августин ва Жером таъсири остида битказилди. Шарқдаги Юнон черкови учун бу савол император Константин томонидан ҳал қилинди. У Эвсевийга янги пойтахтда фойдаланиш учун 50 нусхадан иборат Муқаддас Ёзувларни тайёрлашни буюрди. Шу тарзда 27 донна Янги Аҳд китоби ярим расмий тан олинисга эришди.

Энди биз Янги Аҳдни китоб сифатида, аслида насроний епископлари ва император босими остида Исонинг ўлимидан уч юз йилдан ошиқ вақт давомида маъқулланган ва тасдиқланган китоблар рўйхатини ўқий оламиз. Уч аср жуда узоқ вақт. Шубҳасиз, Янги Аҳд китобларида ёзилган Муқаддас Рухнинг ҳимояси, раҳбарлиги ва роҳатлантирувчи ишига одамларнинг барча инсоний чекловлари ҳисобга олган ҳолда тўлиқ турда ёндаша олмаимиз. Бундан келиб чиққан хулоса – Янги Аҳд муаллифлари, тузувчилари ва канонлаштирганларнинг барчаси оддий одамлар эди.

«Исо тўғрисида қандай фикрдасиз?» деган муҳим саволга Янги Аҳд муалифлари турли хил йўллар билан жавоб беришган. У пайғамбар, фаришта шахзода, Исо, Масих, Инсон Ўғли, Худонинг Ўғли, Кириос, «Раббий» деган маънони аңлатади, Юҳанно ва «Иоанна он-Логос» ёки «Теос» Муқаддас китобда аңъанавий равишда «Худо» деб таржима қилинади. Ушбу белги антропоморфизмни ўрганиши-

миз учун жуда муҳимдир, чунки агар Исо Худонинг улугвор фази-латлари (илоҳийлик, абадийлик, мутлақ коинот ҳукмронлиги) билан безатилган бўлса ва Худога қилингандек сажда қилинса ва ниҳоят «Худо» номига эга бўлса, унда Янги Аҳд худоси/Исони антропо-морф ёки жисмга эга эмас деб айта олмаймиз.

Афтидан, черков Логос ёки Теос концепциясини бошқа насроний тушунчаларига қараганда афзал кўришга қарор қилганда Исонинг Худо эканлигигни тан олган, айниқса Пасха тажрибасидан келиб чиқиб, Теос Ионна назариялари алоқа воситаси қатори қўллани-либ, ҳо тхеос (Худо)нинг оҳанглари билан тўлдирилди ва Ионна Исо алайҳиссаломни Худо сифатида кўрсатди. Бу тушунчага ўтиш юқори Масихийлик ва Исонинг илоҳийлиги ёки унинг яқин шо-гирдларининг асл ғояси эмаслиги ҳақидаги тарихий ҳақиқатни таъ-кидлайди. Пасха тажрибаси асосида Исонинг кейинги насронийлик тушунчаларининг келиб чиқиши ва моҳиятига боғлиқдир. Кейинча-лик бу ғоялар ва гамбитлар мутлақо диний асосга эга бўлди.

Исонинг кашф этилиш жараёни Янги Аҳднинг канонизациялаш жа-раёни сингари асрлар давомида аста-секин ривожланиб борди. Чер-ков Исо алайҳиссаломнинг Фисиҳ тажрибасига таяниб Уни Илоҳий деб қарор қилганида, ўзининг қарорларини қўллаб-қувватлайдиган бошқа маълумотларни синчковлик билан кўриб чиқиб, танлаб олди. Исо пайғамбар, фаришта, Масиҳ ва Раббий қаторида кўрмоқ инсон-ни илоҳий фазилятлар билан тасвирланган ва охир оқибат худо ўр-нида кўришга сабаб бўлган. Шундай қилиб, инсонийлик ва илоҳиёт қандайдир тарзда тарихий инсон, бўлган Исода мужассам бўлди; бу антропоморфизм ва корпорализмнинг энг яхши намунаси ва энг юқори нуктасидир. Паулине ва Иоҳанна хаворийлари корпуси хавfli сакрашни қабул қилиш билан насронийларнинг контексти-ни, терминологиясини ва концептуал асосларини яратишда ёрдам беришини исботлади. Эҳтимол, Паулине ва Иоҳанна Масихийлиги-нинг таъсири туфайли, Хаворийлар Исонинг илоҳийлигини ҳеч ўй-ланмасдан тан олишгандир. Масалан, Игнатиус Исони «Худо» деб аташдан иккиланмади.

Афтидан, Янги Ахднинг баъзи китоблари, айниқса кейинги юз берган диний ҳодисалар туфайли, Исо Масихни илоҳийлик мақомига кўтарган ва уни баъзи оятларда Худо билан тенглаштирган. Ушбу оятларга ҳар хил талқинлар берилган бўлса ҳам, кейинги Насроний даъволарининг мутлақ илоҳийлиги (ҳар жиҳатдан Отанинг сингари), хусусан Янги Ахд китобларидаги монотеистик оятлардан келиб чиққан ҳолда асоссиз бўлиб қолади. Қолаверса, Синоптик Инжилда Қодир Тангрининг мутлақ бирлиги ва ўзига хослигини таъкидлайдиган бир нечта оятлар мавжуд (Марк, 12:29-32). Бу Паулине ва Иоҳаннинининг парчаларини баъзи ҳолларда сунъий талқин қилиниши Исонинг илоҳийлиги ҳақидаги даъволарга олиб келди. Бошқа томондан қараганда, Исонинг Ота Худога бўйсунушига ва сувга чўмишда қабул қилинишига олиб келадиган бошқа оятлар ҳам бор (Луқо, 6:12, 10:22; Матто, 19:17, 11:27; Юҳанно, 7:29-33; Матто, 3:16-17; Луқо, 3:22).

Бу ерда шуни қўшимча қилиш керакки, юқорида айтиб ўтилган барча оятлар кўпгина анъанавий насронийлар ишонган Исо Масих учун қатъий ва мутлақ илоҳийликни исботламайди. Дериватив, чегараланган ёки итоаткор илоҳ мутлақ Худо билан бир хил эмас. Бундан ташқари, ушбу оятларни Исога илоҳий мақом беради деб талқин қилиш мумкин бўлса ҳам, улар Исонинг Худо ва одамлар билан бўлган муносабатларига, Худонинг асл моҳиятига, монотеизм, тритеизм, антропоморфизм, корпорализм ва улуғворлигига оид бир қатор муҳим масалалар ечилмасдан қолмоқда.

Илк Черков Исога тўла миқёсда илоҳийликни, шу жумладан, мутлақ илоҳий унвонларни, ҳаракатларни ва хусусиятларни иккиланмасдан тегишли деб топди. Бунга фақат қутқарилишга қизиққан насронийлар ишонганлиги учун муаммоларни келтириб чиқармади. Бу Худо ва ёлғиз Худо эди, яъни гуноҳга ботган инсониятга нажот келтирадиган Худодан бошқа ҳеч кимса йўқ эди. Муаммо черков ташқи дунё билан дуч келганида ва уларга насронийлик таълимотларининг аҳамияти ва донолигини исботлаши керак бўлган пайтда пайдо бўлди. Насронийлар Худо деб атаган киши инсон каби туғилган, ўттиз ёки ундан ортиқ йил давомида оддий ҳаётда яшаган, еган,

ичган, азобланган ва аёвсиз хочга михланган эди. Булар Черковнинг ўзи гувоҳ бўлган воқелик эди. Искандариялик мажусий файласуф Цельсуснинг кузатувлари муаммони аниқ белгилаб берди: «унинг издошлари Уни Худо даражасига кўтардилар... Худонинг ҳамма тирик зотни гуноҳлардан қутқариш учун тушиш ғояси бемаъни. Нима учун Худо ҳаммани гуноҳлардан қутқариш учун тушди? Наҳотки бу Худони ўзгарувчан эканлигини англамайди? У насроний динига ва унинг мужассамлашган илоҳиётига шафқатсиз хужум қилди ва уни «барча ижобий инсоний қадриятларга душман» деб атади.

Бундан ташқари ичкаридан ҳам босим бўлди. Биринчидан, бу чалкашлик Черковнинг ўзида баъзи мунозараларни келтириб чиқарди ва кейинчалик черковни янада аниқроқ бўлишга мажбур қилди. Ички босим, айниқса яҳудий ва бутпарастларнинг шафқатсиз хужумларини олдини олиш учун қарама-қарши фикрларнинг мантикий ҳимоясини ва аниқ изоҳларини талаб қилди. Илк насронийлик даврида Маркион, Птолемей ва Гностиклар «Унинг чеккан азоб-укубатлари ёлғон» деган фикрни билдирдилар. Масалан, Маркион Исонинг инсон эканлигини мутлақо инкор этади. Унинг учун Исо буюк эди ва У инсон жисмида зиндонда ўтириши мумкин эмас эди. Бу аниқ «Доцетизм» эди (Исо шунчаки жисмоний танага эга бўлиб, жисмонан ўлди деб ишонади, лекин аслида у жисмсиз, соф рух эди ва шунинг учун жисмонан ўлиши мумкин эмас).

Черков Исонинг инсон эканлигини далиллашга уринаётган пайтда, «Доцетизм» муаммосидан қочиб қутула олмади. Черковнинг ўзи Исонинг илоҳийлигини шунчалик кўп таъкидладикки, унинг инсон ёки Худо эканлиги аниқ эмас бўлиб қолди. Искандария черковининг рухонийси Клемент «Доцетизм тушунчасига яқин эди». ¹⁷ Черков Исонинг Худо ҳақидаги тушунчасидан фойдаланиб қанчалик илоҳий эканлигига урғу берар экан, Уни Худонинг Ўғли ва Худога ўхшаш эканлигини исботлаш қийинлашди. Черков қадимги черковнинг масиҳийлиги туфайли енгил доцетизмдан қутула олмади. ¹⁸

Насронийлик ўз қадриятларини исботлаш учун мажусийлик, юнон фалсафаси ва иудаизмнинг хужумларини олдини олишда Ота Худо

ва Исо Масих ўртасидаги муносабатларга нисбатан аниқроқ бўлиши керак эди. Насроний бўлмаган яҳудийлар ва бутпарастлар учун бир томондан қатъий монотеизмнинг тасдиқларини ва Исо Масихнинг илоҳийлигини, шу билан бирга унинг азоб-уқубатлари ва Худо сифатида хочга михланишини тушуниш қийин эди, бошқа томондан Жастин Мартир, Теофил, Татиян, Аристидлар ва Афинагорас каби насронийларнинг аполагетлари ҳақиқатни исботлаш учун фалсафий тахминлар билан бу ноқулай вазиятга жавоб беришди. Улар ўша пайтдаги мавжуд фалсафий тушунчалардан фойдаланиб, Худо билан Исо ўртасида аниқ бир чизиқни чизишга ҳаракат қилдилар. Масалан, улардан энг таниқли Жустин, Исо Худодан келган бўлса ҳам, у Худо билан тенг эмаслигини таъкидлайди. Исо Худодан туғилган Худо эди. У илоҳий эди, лекин асл маънода эмас.¹⁹ Унинг илоҳийлиги келтириб чиқарилган эди. Барча яратилган нарсалар У орқали бўлганлиги учун уни Ҳазрат деб аташ мумкин ва уни иккинчи даражали илоҳ деб билишади.²⁰ Бошқа Татиян ва Гипполитус каби апологлар Юстиннинг Худонинг улуғворлиги, ўзгармаслиги фикрига ўзларининг Логос масихийлигини тутинган ҳолда қўшилганлар.

Апологлар Логосни Ота Худога бўйсунуш учун зарурлигини аниқ тасвирлаб бердилар. Улар Худони Логосга нисбатан таққослаш билан, монотеизмнинг ажралмас ғоясини ҳимоя қилиш учун уни очикчасига чекладилар. Апологларнинг ушбу Логос талқинида Ўрта Платонизм қолдиқлари мавжуд эди. Логос коинот ва дунё билан боғлиқ бўлиб, Худонинг мутлақ очиклиги, кўринмаслиги ва ақлга сиғмаслигини таъкидлади. Қудратли Худо одамлар ва дунё билан тўғридан-тўғри муомалада бўлишга қодир эмас эди. Тангрининг ижодий иродаси маҳсули бўлган Логос, бўйсунадиган воситачи ва худоси эди. Тертуллиан (160-220) ва Ориген (185-254) каби черков рухонийлари Исонинг Худо билан иккиламчи, бўйсунувчи ва ҳосилавий муносабатлари борасида апологларнинг ўрнини аниқ сақлаб туришган. Ўғил Ота томонидан берилган куч ва ҳокимиятдан фойдаланган ҳолда, Худонинг улуғворлиги ва монархиясини сақлаб қолади.²¹ Дунё яқунланганда, Ўғил бунга Отага қайтаради. Ота – бу монархиянинг гаровидир, Ўғил иккинчи ўринда, Муқаддас Рух эса учинчи ўринда туради. Тертуллиан учлиги метафизик эмас, лекин

иктисодий ёки динамикдир. Фақатгина Ота абадий чексиз Худо бўлиб қолади, қолган иккиси ундан келиб чиққанлиги сабабли улар бажариши керак бўлган вазифалар бор. Унинг бирлик ҳақидаги тушунчаси ҳам математик эмас. Ҳеч қандай Худо йўқ. Бу кўпроқ фалсафий ва таъбийдир, чунки Худонинг иродаси ва шахслар ўртасида конструктив бирлашма мавжуд. Масихийликда «шахс» тушунчасини Тертуллиан киргизган.²²

Ориген, шунингдек, Исонинг воситачи ва иккиламчи ролига урғу берган. У Логосни юришини онг ва ирода билан боғлади. Ҳаракат хаёдан ҳеч нарсани олиб ташламайди ва унинг ичида бўлинишни келтириб чиқармайди. Кейин Логос иккинчи даражали бўлиб, иккинчи даражали шарафга эга. Шундай бўлса-да, Ориген Масихга ўхшаган авлодга сиғинишга рухсат бермайди, фақат Исо Масих ибодат қилган Ота Худога сиғинишни таъкидлайди. Исога таклиф қилинган ибодатлар унинг воситачиси орқали Отага етказилиши керак. Худо Масихдан, Муқаддас Рухдан ва мавжудот олаmidан ҳам юқори даражада туради.²³

Иренаус (202) ва Александрия Клемент (150-215) фалсафачиларга қараганда кўпроқ анъанавий бўлганлар. Улар фалсафий тушунчаларга қараганда анъанавий терминларга таянишни афзал кўриб, Ота, Ўғил ва Муқаддас Рух ўртасидаги муносабатни билдириш учун интеллектуал изоҳларни изламадилар. Кўп ҳолатларда улар Апологлар билан Логос масихийлигини тушуниш борасида жуда кўп келишмовчиликларга дуч келишди ва иккаласи учун ҳам Исо Масихда мужассамланган Логос, худди Худо каби эди. Иренаус учун Логос тилида ўйлаб, уни Худога бўйсундириш ёки Апологлар сингари бошқа бир нарса деб ҳисоблаши унинг ишига зарар келтирар эди ва шу сабабли имконсиз эди. У Логос, Ўғил ва Ота тушунчасини тўлиқ аниқлади. Қисқаси, Логос – бу Худодир, лекин Худо ҳар нарсага очик, эришиб бўлмайдиган ёки бегона Худо эмас.

Мунозаранинг ушбу қисмини биз мил. ав. II асргача умуман насроний худоси парадигмаси ва Исонинг шахси тўғрисидаги таълимоти мослашувчан аммо чалкаштириб юборилганлигини таъкидлаш

билан якунлашимиз мумкин. Ўзига бўйсуниб ғоялари, Исонинг келиб чиқиши ва иккиламчи унвони каби фикрлар фақат Жастин ва Ореганни ўйлантирди. Бошқа томондан, анъаналар ва шунингдек, ортодокс черкови, агар биз ушбу терминни қулайлик учун ишлатсак, Исонинг Бирлиги, Тенглиги ва абадийлигига ва Ота Худо билан бир хилда эканлигига мойил бўламиз деди. Иккинчиси ўзига хос чалкашликлар ва муаммолардан ҳоли бўлмаган Доцетизмнинг бир шакли эди. Шу сабабли уларни корпорализм, антропоморфизм, политеизм ва иррационализмда ҳатто Цельсус каби бутпарастлар ҳам айблашди.

Черковнинг ноаниқ доцетизми замонавий олам монархияларида Исони коинотнинг Яратувчиси Ота Худога тенглаб илоҳий бирликни сақлаган деган хулосага келди. Модалистларни таъкидлашчи, Исони Калом, Ўғил ёки Отадан бошқа турадиган шахс бўлганлиги эҳтимолининг ўзи икки Худони борлигини англатувчи қуфр олиб боргандай туюлди. Бу Праксеас (мил. 210-йил) ва ундан кейин Ноет иккаласи ҳам Кичик Осиёдан бўлиб, бу эътиқодга милоддан аввалги 200 йиллар атрофида мунтазам равишда диний урғу бериб туришган. Улар Исода Худонинг намоёнлиги ҳақида баҳс олиб боришди. Бу ҳаракатнинг энг муҳим диншуноси Сабеллиус (215-й.) эди. Уларнинг ғояси жуда оддий. Муқаддас Ёзувда айтилганидек, Худодан бошқа Илоҳ йўқ. Исо Худо эди. У инсонлар Ота деб атайдиган яратувчидир. Улар «Мен ва Отам бирмиз» деган оятлардаги ўхшашлик белгиларидан фойдаланишган ва Исонинг Худо билан мутлақ ўхшашлигини таъкидлашган. Улар ортодокс насронийларни тритеизмда айблашди.

Исонинг Худо билан муносабатига нисбатан аниқлик ортодокс таълимотининг асоси ва унинг асосида ётган ноаниқлик бўлиши мумкин. Исога Раббий каби номлар билан сиғиниш ва уни Худо деб аташ ҳар қандай кишини Исо ва Худо ўртасидаги фарқнинг йўқлигини тушунишига келиши мумкин эди. «Худо туғилди», «Худо азобланди» ёки «Худо ўлди» каби иборалар насронийлар орасида шу қадар кенг тарқалган эдики, ҳатто Тертуллиан ҳам Модалист монархларига қарши бўлган бўлса ҳам бу ибораларни қўллашга мажбур бўлди.

Иккала томоннинг асосий фарқи аниқлик ва тизимлаштириш эди. Модалист монархлар аниқ тарзда Исога бўлган насроний эътиқодини бир тизимга келтирдилар. Бу ноаниқ насроний динпарастлик ҳолатига аниқ диний ранг бериш йўлидаги дадил қадам эди. Черков хавфли оқибатлари туфайли уни қабул қила олмади. Бу наиф корпорализм ва патрипассианизмдан бошқа нарса эмас эди. Гарчи бу нарса Исонинг илоҳийлигини ва монотеизмни, Черков интилаётган мақсадни ҳимоя қилган бўлса ҳам, черков ўзининг тамойиллари туфайли бундай жасорат билан маъқуллай олмади. Агар Исода Худонинг ўзи намоён бўлса, у ҳолда Худонинг улуғворлиги бекор қилинади. Никейгача бўлган черковнинг Худони қайсидир бир қисми Исода мужассамлаштирилган деган ғояси Худонинг Исони қиёфасида бўлиши мумкинлигидан далолат берди. Аммо бу тушунарсиз ҳолат, нажот қидираётган инсонлар томонидан қабул қилинмади.

Эски Аҳднинг антропоморфик ва жисмоний қисмлари илоҳийликни уч маротаба талқин қилишда муҳим роль ўйнаган. Юнон фалсафаси учун Худо жуда таниқли бўлганлиги ҳам антропоморфик ёки бошқа ҳар қандай худони қўпол ёки маъжусий маънода тушунишни масхара қилиши мумкин эди. Платонизмнинг иккиламчи, ҳосилавий илоҳий мавжудлиги дастлаб Худонинг мутлақ гўзаллигини сақлаб қолиш ва бутпарастлик айбловларидан қочиш учун ёрдам берган. Бошқа томондан олганда, бу илоҳий тушунча нажот учун етарли эмас эди, одамлар ўзларининг нажотларини Худонинг марҳаматидан устун қўйишни афзал кўришади ва Уни ўзларининг гуноҳлари учун қурбон қилдилар. Бу нарса бутун насронийлик тарихига хос бўлиб қолди. Рабийнинг епископи Зефиридан ташқари, ортодокс-ни ҳимоя қиладиганлар, модалист монархларни бидъатчи деб тан олишди. Гарчи Монархиянинг антропоморф позицияси ҳукм қилинганидан кейин пайдо бўлиб келган бўлса-да, насронийлик тарихида одамлар кўпинча Исонинг Худолигини инкор қилганликлари учун ҳукм қилинишган, аммо Ота ва Ўғил ўртасидаги фарқни рад этиш камдан-кам ҳолларда учраган. Биринчисини инкор этиш умуман насронийликка тўғри келмайдигандай; иккинчисини рад этиш фақат аклсизликдек туюлади. Кучли қаршиликларга қарамай, Модализм ёки Худо ҳақидаги аниқ антропоморфик тушунча айниқса од-

дий насронийлар орасида кенг тарқалган эди. Буни кўпчилик оддий одамлар қабул қилишди ва бу асрнинг асосий тақвосига айланди.

Шу билан бирга Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам монархианизмнинг яна бир тури пайдо бўлди ва бу Исонинг Худо билан муносабатини ўта кескин ҳолатга келди. Ғарбда Теодот (190), Исо одам бўлган деб таълим берган. Исо бокира киздан туғилиб, Муқаддас Рух орқали Худо томонидан берилган махсус буйруқ туфайли туғилган. Унинг бокира туғилиши уни худо ёки илоҳий мавжудот қилиб қўймади. Худо Исонинг ер юзидаги ҳаёти давомида Унинг эътиқодини синаб кўрди ва сувга чўмганда Муқаддас Рух ер юзига тушди. Худо уни бир мақсад билан яратди. Исо Масих сувга чўмганида самовий табиати ёки илоҳийлиги туфайли эмас, балки унга юклатилган вазифани бажарди. Бундан ташқари, Исо бутун инсониятдан ўзининг фазилатлари билан устун турган ва улар устидан ҳоким бўлган. Унинг Ўғил сифатида қабул қилиниши ҳеч қандай шаклда инсонийлигини камситмади ва уни Худо қилди. У доимо Худога итоаткор хизматкор бўлиб қолди. Кейинчалик Теодот худони инкор этган кўзғолоннинг асосчиси, адопционист сифатида тасвирланди. Адопционистлар Инжилдаги монотеистик оятлардан, Муқаддас китобдаги фарқлар ва бўйсунуш ҳақидаги оятлардан фойдаландилар ва ниҳоят, Исо алайҳиссаломнинг заиф инсонийлигини ва табиатини акс эттирган оятларни қўлландилар. Исо Масихнинг Худонинг Улуғворлиги ва нажот Исонинг ўлими орқали келади деган тушунчалар ўртасидаги мувозанатни тиклай олишди. Аммо уларнинг ечими православларга тўғри келмади.

Шарқда бу ҳаракат Палмира қироллигининг қироличаси Зенобиянинг пойтахти бўлган Антиохия епископи Самосата Пол раҳбарлигида сезиларли даражада жонланди. У Исонинг илоҳий табиатга эга эмаслигини кўрган. Унинг табиати тоза лекин илоҳий моҳиятга эга бўлмаган одам эди. Исо оддий одам бўлиб туғилди ва билим ҳамда донолик тимсолига айланди. Худонинг тимсоллари уни илҳомлантирган ва унинг руҳи қаби яшаган. Исо на инсонийлигини ва на инсоний табиатини йўқотмади. Бу ҳар доим Исонинг асосий табиати бўлиб қолди. У Логос томонидан бошқарилиб, маданиятли

бошчи бўлди. Логос ва Исо бирлашиши модданинг бирлашиши ёки табиатнинг тарқалиши эмас, балки ирода ва сифатнинг бирлигини англатди. Марям илоҳий Логосни бу дунёга келтирмади, яъни Исо Масих ҳам бошқа одамлар сингаридир. Бундан ташқари, Исо, балки Муқаддас Рух билан сувга чўмган, Логос билан эмас. Исо жуда юқори даражадаги илоҳий иноят остида яшаган. Унинг ўзига хослиги Худо ва унинг моҳияти ёки табиатининг бирлигида эмас, балки хулқ ва ирода бирлигида эди.

Шунга ўхшаб, биз Исонинг эзгулиги билан боғлиқлиги ва Худо даражасида эканлиги ҳақида олдиндан гапиришимиз мумкин. Павлус Исонинг илоҳий табиатига ишонмаганлиги аниқ. Бошқа томондан, адопционизмга қўшимча равишда, Исо Илоҳий табиатга эгаллиги ёки Худонинг Ўғли эканлиги ҳақидаги тахмин, Худонинг Ягона эканлигига яъни монотеизмга путур етказишини исботлашга интилди. Павлус ҳар қандай маънода Исо Масихнинг илоҳийлигини ифода этган барча черков вакиллари хизматдан четлатди. Бинобарин, 268-йилда бўлиб ўтган Антиохия йиғинида, Павлус ҳукм қилинди. У бидъатчи деб эълон қилинди, чунки у Исонинг мавжудлигини ва Худо билан унинг бирлигини ёки бошқача қилиб айтганда унинг илоҳийлигини инкор этган эди.

Монархианизмнинг ҳар иккала тури ҳам бидъат деб тан олинган бўлса-да, улар ҳар хил йўллар билан Худонинг бирлигини англаш билан боғлиқ бўлган улкан қийинчиликларни кўриб чиқишга ва шунингдек, бунга аниқ маънода тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Ортодокс намоёндалари ўзларининг Логос масихийлигига таяниб, Худонинг нисбий бирлиги ҳақида тушунчага эга бўлишларини талаб қилишди. Учинчи асрнинг охирига келиб, Логос барча черковларда кенг қабул қилинди ва ўша даврда, айниқса Шарқда яратилган кўплаб динларда ўз ўрнини топди.

Расмий турда Логос масихийлиги ёки Исонинг илоҳий табиатига ишонишда динамик монархизмнинг илоҳий-инсоний таълимотидан воз кечган бўлса ҳам, уларнинг таълимоти изсиз қолмади. Лусиан ва Ариус епископ Полнинг талқинлари ва мантиқларидан илҳомла-

нишган. Ариус, Исонинг табиати ва Худо билан бўлган муносабати ҳақида мунозарани оммага етказди ва бу қаттиқ ҳаяжоннинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Ариус таъкидлаганидек, Худо илоҳийлиги ва инсонийлиги томонидан ҳам ягонадир. У ягона абадий ва танланмаган Зотдир. Логос олдиндан мавжуд бўлган шунчаки Зотдир. Бир вақтлар у йўқ эди, кейин эса Ота уни яратди. Қариндошлик муносабатларига тегишли нарса, Ўғил Исо ва Ота Худо ҳақидадир. Ота Ўғилдан олдин бор эди. Ўғил Исо Отаси томонидан Исонинг яратилишидан олдин мавжуд бўлмаган Зотдан яратилган. Ариус, Юҳанно 14:28-оятдаги далиллардан фойдаланган. Исо Отани «мендан буюкроқ» ва Юҳанно 17:20-26 да Исо шогирдларини «биз бирдай бўлганимиз каби сиз ҳам бир бўлинг» деб ундаган. Ариус, шогирдлари илоҳий табиатни ёки моҳиятни акс эттириш нуқтаи назаридан Худо ёки Исо билан бир бўла олмаганликларини таъкидладилар. Шунга ўхшаб, Ўғилнинг Ота билан бирлиги илоҳийлик ёки моҳиятга эмас, балки иродага асосланган эди. Бундан ташқари, 1-Коринфян 8:5-6 да Худони ва Исо Масихни фарқлаш тўғрисида айтилган. Худо мукамалдир, лекин Худонинг Ўғли донолик ва билимда ривожланиб боради ва шунинг учун ўзгарувчандир. Ўғилни «Логос» деб аташ мумкин, аммо уни абадий номоддий тимсоллардан ёки Худонинг сабабларидан кескин ажратиш керак. Ўғилнинг моҳияти на Худо билан, на одамлар билан бир хил. Исода мужассамланган Ўғил – бу барча мавжудотларнинг биринчиси ва шунинг учун фаришталар ёки инсонлардан кўра юқори даражада туради. У ер юзидаги ҳаётида қилган ишлари ва илоҳий иродага содиқлиги туфайли, Ўғилга улуғворлик ва ҳокимият берилган эди ва ҳатто у «Худо» деб номланиб, сажда қилинарди. Аммо уни Худонинг моҳияти билан таништириш, куфр қилиш билан баробардир.

Черков Ариус дарҳол Исонинг илоҳийлигини ва инсонийлигини тасдиқлаганини ҳис қилди. Ариуснинг ушбу «ярим худо» теологияси Логос масихийлиги тарафдорлари томонидан рад этилди ва ниҳоят бидъат сифатида мағлубиятга учради. Худо ҳақидаги трансцендентал қарашлар ва Худонинг қурбонлиги орқали кутқарилиш ўртасидаги бу зиддият иккала томоннинг ҳам ташвишларига сабаб бўлган. Арианслар қайсидир маънода ўзларининг художўйликла-

ридан ва гуноҳдан қутқарилишидан кўра, Худони тан олишни афзал кўришди. Расмий партия бу кескинлик билан яшаши ва сунъий боғлар ва мантиқсиз тахминлар билан буни англаши мумкин эди. Никей кенгашида Афанасиу Ариусга ва унинг аниқ Исо ҳақидаги таълимотига қарши баҳслашди ва «Логоснинг Масихийлиги» бутунлай ўз рақибларини устидан ғалаба қозонди. Милоддан аввалги 325 йилда император Константин, Никей кенгашини йиғиб бу кенгашга раислик қилди, унинг мақсади черковларни бирлаштириш учун диний бирлик декларациясини ишлаб чиқиш эди. Никола ақидасида «Ота ва Ўғил бир хилдир» (ҳомоусиос) деб ёзилган. «Логос Масихийлиги» тўлиқ ғалабани кўлга киритгач, Олий Худони бир шахс сифатида қабул қилган анъанавий нуқтаи назар билан бирга, Қутқарувчининг ҳақиқий ва тўлиқ инсоний шахсияти ҳақидаги ҳар қандай фикр Черковда қабул қилинмайди деб тан олинган. Асрлар давомида Ариус бидъатчи деб топилган бўлсада, унинг насроний динига бўлган самимий хавотирлари яъни Муқаддас Ёзувдаги парчалар ва монотеистик трансцендентал тарихга оид самимий мулоҳазалари инкор этилмаган. Аслида Ариус трансцендентал муаммоларни очиқ ва изчил шаклда синхронлаштириш ва тизимлаштиришдан бошқа ҳеч нарса қилмади. Бундан ташқари, у ортодокс тушунчасини йўққа чиқарди ва уларни ўзлари ёқтирмаган ёки дуч келишга тайёр бўлмаган ҳақиқатларга дуч келишга мажбур қилди. Бу нарса ортодокс жараёнига мутаносиб равишда зарар келтирди. Улар Ариусни Ёзувни бузганликда айблашди, лекин улар ўзлари ҳам айнисини қилганларини сезишмади. Бундан ташқари, улар Ариуснинг қарашларини инкор этиш учун ғайриоддий, мутлақо фалсафий ва парадоксал маънода homoousios (бирдай моддадан) тушунчасини қабул қилишга мажбур бўлдилар.

Анъанавий насронийлик узоқ вақтдан бери трансцендентал монотеизм тушунчаларидан ва Исонинг шахсини тадқиқ этишда ҳақиқий ва тўғри саволлардан қочиб келган. Сирлар ва парадокслар узоқ вақтдан бери тўғри йўлдаги кўплаб диндорларни ҳам адаштириб юборди. Ариус ушбу мавзунини жамият олдида кўтариб чиқди ва кўпчиликда қизиқиш ва хавотир уйғотди. Бу унинг машҳурлигининг ҳақиқий манбаи эди. У ҳозирги кунда ҳам кўплаб издошларига эга

бўлиши мумкин, улар орасида ҳозирги насронийлар, оддий инсонлар ва ҳатто руҳонийлар ҳам бўлиши мумкин. Хулоса қилиб айтганда, Ариус аниқ ва равшан фикрлардан фойдаланиб, Исонинг Қодир Худо билан муносабатларидаги ҳал қилинмаган муаммони чинакам омилларга таяниб топишга ва ечишга ҳаракат қилган, бу эса ўз навбатида Черковнинг қайта тирилиш сирини йўққа чиқарар эди. Бу сир Никей кенгаши томонидан сир тутилган.

Никей формуласи Доцетик, карама-қарши ва жисмоний тасаввурга эга. А. Харнак учун бу «бемаънилиқ» эди.²⁵ Исонинг илоҳийлигини кўллаб-қувватлаш учун Унинг чинакам инсонийлигини шубҳа остига қўйди. Дарҳақиқат, Никей Кенгашидан кейинги насроний ақидалари тарихи, бу инсон тасвирида берилган худога ишониш тушунчасидир. Кейинги авлодлар насронийликни фақат Исони қутқариш ишлари эканлигини тушинишиб, шунингдек, шарқий ва ғарбий насронийлар Никей насронийлигининг кенгайтирилган тушунчаларига бўйсунди, гарчи бу ерда кичик фарқлар мавжуд бўлсада. Афсуски, бу на Муқаддас Рух, на уч юзга яқин епископнинг синоди томонидан бошқарилар эди. Бу император қаттиқ назорати остида эди. Гарчи бунга эътибор берилмаган бўлсада бу ҳал қилувчи омил эди. Афсуски, насронийлик Кенгашининг қарорлари ва терминларига сиёсий тус берилишига ва арианизмга қарши курашишга кўпроқ мойил бўлиб туюлган қарорлар ва терминларга катта аҳамият берилди.

Ушбу асосий насронийча эътирофнинг ибораси homoousios яъни Ота билан битта моддадан олинган деган маънони англатади. Гарчи аниқ бир теологик термин бўлса ҳам, бу тўлиқ илоҳий ечим эмас эди. Бу Исонинг илоҳийлигини исбот этиш учун уни инсон эканлигини йўққа чиқарувчи нотўғри ечим эди. У Худо ва Исо ўртасидаги чегараларни йўққа чиқарди. Исо биринчи Эманатив Учбирликнинг Платонист Оталар таъсир кўрсатган иерархик сирни сақламади. Аксинча, бу монархияни қутқариш схемасини жамоат олдига олиб чиқди ва аниқ шартлар қўйди. Натижада у Афанасиус ва Марселлус билан бирга Сабееллиянизмда айбланди.

Арианлар бу мунозарали масала бўйича, Худо ва Логос ўртасидаги муносабатларга мутлақо номувофиқ эканликларини исботлаб, уларнинг нуқтаи назарини тасдиқлаш учун учта сабабни келтирдилар: (1) Худо Ота Ўзи мавжуд, келтириб чиқарилмаган ва абадийдир, Ўғил эса ота томонидан яратилган. Шунинг учун Ота ва Ўғил тенг бўла олмайди. (2) Ўғил туғилган ёки яратилган, Ота туғилмаган ва яратилмаган. (3) Ота Худо Ўғилни яратди, Ўғил эса ўз навбатида бошқа Ўғилни яратмади. Қандай қилиб Ота ва яратилган Ўғил тенг даражада бўлиши мумкин? Ариан мулоҳазалари мантикий, оқилона ва тизимли эди. Бошқа томондан караганда, Афанасиус каби анъанавий ҳаворий Оталарнинг фикрлари мантиқсиз, чалкаш ва жавоблари бир-бирига зид эди. Уларнинг таълимоти: Ўғил яратилган ҳамда яратилмаган, Худонинг бир қисми сифатида яратилмаса ҳам, Учбирликка тегишли зот сифатида Отадан яратилган. Гарнак «Аслида Афанасиуснинг тахминларини аниқ шаклда тақдим этадиган формулалар мавжуд эмас» деган фикрни таъкидлайди.²⁶ Бунга ўхшаш насроний Тринитар фикрлари тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин.

Насроний Черкови ҳокимият устига келди, аммо сиёсий ҳокимлик ҳал қилинмаган илоҳий мураккабликларга ҳақиқий ечим бўла олмади. Ушбу чуқур диний эътиқодлар Черков раҳбариятини ва оддий диндорларни ҳам ташвишга солмоқда. Шубҳасиз, Уч Бирлик ҳақидаги аниқ таълимотга Никей ақидаси ҳам киритилган, гарчи Муқаддас Уч Бирликнинг Учинчи шахси бўлган Муқаддас Рух ҳақида фақат битта ноаниқ баёнот берилган. Исонинг Худо эканлиги (насроний динидаги антропоморфизмни ўрганишимизнинг асосий муаммоси) тўлиқ сақланиб қолган ва илгари Модализмни обрўсизлантирган диншунослик ва фалсафий танқидга қарши бўлган. Нажоткор Исонинг Худосига олиб борадиган барча йўллар ва унинг Худога сажда қилишлари учун энг юқори даражага кўтарилишига олиб келадиган импульсларга имкон берилди, унинг эътиқодчилари эса ширк, хурофот ёки антропоморфизмда айбланганлар. Муқаддас Рухнинг тенглиги ҳақида ҳеч қандай урғу берилмаган. Никей эътиқодининг янги белгиси бўлган Муқаддас Рух ҳақидаги маълумотлар ноаниқ ва иккиламчи эди. Бошқа томондан, бу Константин-

нинг тазйиқлари остида Кенгашда қатнашган кўплаб епископларнинг айна фикрда бўлмаганлиги Муқаддас Рухнинг илоҳийлигига оид диний масалаларни ҳал қилмади. Исонинг табиати тўғрисида қарор қабул қилинди, лекин Кенгаш илоҳий Уч Бирликнинг тенг ва абадий аъзоси бўлган Муқаддас Рухнинг роли ёки табиати ҳақида аниқлик кирита олмади. Кенгаш ҳақиқатда диний муаммоларга сиёсий ёки дипломатик ечимларни таклиф қилди. Кенгашнинг ўзбошимчалик билан қабул қилган қарорлари узоқ вақт давомида диний таъсир ёки қониқиш олмасдан, зиддиятли ҳис-туйғулар ва талқинларни тинчлантиришга муваффақ бўлди. Кенгашнинг қарорлари Муқаддас Рухнинг Вакили томонидан бошқарилганлиги ҳақидаги дастлабки даъволар тез орада фош этилди ва нотўғри эканлиги исботланди. Бунинг учун Константин (336-йил) фикрини ўзгартириши керак эди, 337-йилда унинг вафот этиши билан, Муқаддас Рух деб номланган Кенгаш қарорларини ва илоҳий иродани ифода этган муҳр ўзгариши керак эди. Бу ҳаммасини тубдан ўзгартирди. Кенгашнинг аъзолари император фармони билан айбдорларга айлантрилдилар ва гуноҳкорлар авлиёларга тенглашдилар. Ариан ва унинг бидъатчи қарашлари шарафланди ва Афанасиус қувғин қилинди. Жеронимнинг сўзлари тўғри эди: «Бутун дунё Арианни тасвирини ўзида кўриб ҳайратда қотиб қолди». ²⁷ Биринчи марта Валентиний (364) ва кейин Теодосиус (380) Никей ақидасини қутқариш учун баъзи ўзгартиришлар ва қўшимчалар билан 381-йил Константинопол кенгашига келди.

Шуни таъкидлаш керакки, Кападокия рухонийлари, Буюк Базил (330-379), Натсиануз Григорий (329-339) ва Базилнинг укаси Григори Нисса (329-339) Тринитар формуласи билан танилган. Гарчи улар Афанасиус билан Исо Масиҳнинг ҳақиқий ва тўғри илоҳийликни беришни тўлиқ келишиб олсалар ҳам, уни Ота ва табиатдан бўлган деб қабул қилсалар ҳам, шахслар борасида саволда бир фикрга келишмадилар. Афанасиуснинг сўзларига кўра, Ота, Ўғил ва Муқаддас Рух уч томонлама муносабатда яшаётган бир илоҳдир. Инсон ота, ўғил ёки ака-ука бўлиши мумкин бўлганидек, Худо ҳам Ота, Ўғил ёки Муқаддас Рух бўлиши мумкин. Кападокияликлар бу фикрга қўшилмадилар. Улар Ота, Ўғил ва Муқаддас Рух учта

шахсдан иборат бўлиб, уларнинг бирлик қатори аммо алоҳида мустақил қилиб кўрсатишни талаб қилишди.

Кападокийлик Тринитар аналогияси Уч Бирликни тушунтириш учун насроний тарихида ишлатилган иккита асосий турлардан биридир. Кападокияликлар, юқорида кўриб ўтганимиздек, Августиния ўхшашлиги одамларни ички муносабатлар нуқтаи назаридан уч бирликни кўриб чиқишдан бошлайдилар (масалан: хотира, ирода, ақл ва муҳаббат, севгилиси ва севиклиси, қуод, аматур). Иккаласи ҳам мукамал эмас ва бир нечта камчиликларни ўз ичига олади. Масалан, биринчиси, қўпол тритеизмга, иккинчиси эса Сабеллианизмга ёки Унитаризмга олиб келиши мумкин. Уч кишининг умумий мангуликка, муштарак фаолиятга ва умумий иродага қанчалик қўп қаршилик кўрсатмасин, уларнинг умумий табиатини шундай таърифга асосланган илоҳиётни монотеистик деб аташ қийин. Кападокиани илоҳийликнинг тринитар формуласи – учта шахсдаги битта модда (шахс) ёки учта мустақил воқелик – «илмий» формула деб номланган бўлса-да, у ҳал қилиш учун шакллантирилган муаммога бирон бир аниқ ечимни бера олмади, яъни тарихий Исонинг табиати ва унинг Худо билан муносабатини аниқлай олмади. Муқаддас уч бирликдаги шахсларни ажратиш учун ишлатилган сўзлар, Пол Тилличнинг таъкидлашича, бу «нотўғри» эди.²⁸ Формула Доцетизмга, Сабеллианизмга ёки Атанасиуснинг Модализмига олиб келмаслиги мумкин, аммо бу янада ёмон нарсага, аниқроғи «тритеизм»га олиб келиши мумкин.

Энди маълум бўлдики, рухонийлар Исо Масиҳнинг ҳақиқий, мукамал, тўла илоҳийлигини ва Худо эканлигини тан олишни талаб қилишган. Улар бир-бирига қарама-қарши бўлган иккита тамойилни, яъни Худони улуғворлигини ва мавжудлиги Ота Худо қиёфасида ва Худо Масиҳнинг инсон қиёфасида тўлиқ мужассамланишини хоҳладилар. Бунини ифодалаш учун берилган барча тушунтиришлар, режим ёки шахс сифатида ва бошқа ҳар қандай талқинлар шубҳасиз корпорализм ва антропоморфизмга олиб қелади. Ҳақиқий, тарихий ва тўлақонли инсоний ҳаётни бошдан кечирган одам аслида Худо томонидан тўлиқ мужассамланганлигини ҳисобга олсак корпорез-

лизм ва антропоморфизм айбловларидан қочиш ёки рад этишга интилиб бўлмайди. Кейинчалик қарама-қаршиликларнинг марказида бўлган Исо Масих шахсининг иродаси ва табиати тўғрисидаги мунозараларга мурожаат қилсак, бу янада равшан бўлади. Насронийларнинг нажотга эришиш истаги ҳар доим бўлган, бу эса уларни Исо Масихнинг илоҳийлигини эълон қилиш ва сақлашга олиб келди. Константинопол кенгашига қадар, рухонийлар томонидан киргизилган умумий насроний таълимоти бўлган ва бу Исонинг илоҳийлигини, шунингдек, Худонинг улуғворлигини сақлаб қолиш учун ҳаракат қилиш зарур эди. Шу билан бирга, ҳар доим ҳам Исонинг инсон эканлиги масала қатори кўтарилиб келган. Инжилда ёзилишича, Исо тарихий инсон эканлигини инкор этиб бўлмайди. Черковнинг турли хил уринишларга қарамай, Исо Худо ва тўлиқ илоҳий деган хулосага келгандан сўнг, улар қандай қилиб, қандай тарзда бу Худо/инсон бирлигини яратиш, қандай қилиб мувозанатни сақлаш ва талқинни изоҳлаш масаласига дуч келдилар. Исони ҳам илоҳий, ҳам бир вақтнинг ўзида инсон сифатида қабул қилиш қийинлиги баъзиларни Доцетизмга, бошқаларини эса Адопционизмга олиб келди. Исони мутлақ, Худо сифатида тан олиш муаммони янада кескинлаштирди.

Никей Кенгашидан бир неча ўн йил ўтгач, тарози палласи бутунлай бошқа томонга оғди. Энди диққат Ўғилнинг мавжудлиги ёки Ўғилнинг Ота билан бўлган муносабатларига эмас, балки тарихий шахс Исо Масих орқали Худонинг инсон билан бўлган муносабатларига қаратилди. Худо томонидан ўрнатилган Кенгаш формуласи ҳақиқий инсоният тарихининг аниқ бир қисми бўлиши учун жуда ҳам метафизик деб ҳисобланган. Агар Исо ҳақиқатан ҳам Худо бўлса, унда унинг асл табиати қандай, инсонийми ёки илоҳийми? Инсоният тарихида ушбу парадигмани тушунтириш учун параллеллик йўқ эди, шунинг учун уни мантикий нуктаи назаридан қандай тушуниш керак?

Бу мураккаб масаланинг бироз оқилона ечимини таклиф қилган Аполлинариус (390-йилда вафот этган), Лаодикиянинг епископи ва Атханасиуснинг яқин дўсти эди. У узоқ вақтдан бери қабул қилин-

ган Александрия масихийлигини инсон Каломини мантикий чега-
раларга олиб чиқди. Олдинги Аполлинариус ва Никей ақидаларида
айтилганидек, Исонинг мутлақ илоҳийлиги гуноҳдан халос бўлиш
учун зарур деб ҳисобланган ва фақат Худонинг ҳақиқий Ўғли одам-
ларга Худони очиб бера олишига қатъий ишонган. Ушбу инсон Ма-
сихийлик Каломига риоя қилган ҳолда, Аполлинариус, бу кутқариш
ҳаракатини Исо Масихнинг илоҳийлаштиришсиз амалга ошириб
бўлмайди, деб айтди. Шунинг учун у, Исо фақат битта антропик
ёки илоҳий-инсоний табиатга эга деб таъкидлади. У илоҳий Калом
Исодаги оддий одам қалби билан алмаштирилган, деб белгилайди.
Аполлинариус Исонинг жисми «илоҳий тана» ёки «Худонинг тана-
си» эканлигини айтди. Бу Исонинг ҳақиқий одам эмаслигини, фақат
одам қиёфасида пайдо бўлганлигини англатадиган аниқ Доцетик
тушунча эди. Бу черков тафаккурининг барча жисмоний тенден-
цияларнинг бир қисмининг энг юқори нуқтаси эди, аммо кўпинча
яширин бўлган. Бу Исонинг мужассамланишида илоҳий қалбини,
табиатини ёки хусусиятини сақлаб қолган ва инсоннинг ақлини,
руҳини ёки табиатини қабул қилмаганлигини англатади. Кейинча-
лик шундай номланган ушбу «Монофизитизм» монархизмнинг яна
бир ифодаси эди.

Бошқа томондан қараганда, Антиохия мактабининг вакиллари ўзла-
рининг илмий масихийлик ақидалари билан «Монофизитизм» ёки
Аполлинаризмни шубҳа остига олдилар. Умуман олганда, Антио-
хиянинг Исога бўлган қизиқиши кутқарилишдан ва нажот топишдан
кўра ахлоқий маънога эга эди. Агар Исо ҳақиқий инсоний шахсга
эга бўлмаганида у мукамал ахлоқий модел бўла олмас эди. Улар-
нинг Масихийлиги Александрнинг «тана Каломи» схемасига эмас,
балки «Инсон каломи» схемасига мос келди. Улар Исонинг мукам-
ал инсонлигини таъкидладилар. Ўзларининг қарашларини «Логос
масихийлиги» ва Исонинг илоҳийлиги ҳақидаги Никей таълимотла-
рига мослаштириш учун, улар Масихнинг иккита моҳиятини
тасдиқлашдан бошқа чоралари йўқ эди: бири тўлиқ инсон, иккинчи-
си тўлиқ Худо ҳар бири тўлиқ шахсият ва барча фазилатларга эга. Бу
одамларнинг ҳеч қайсиниси бири ёки бошқаси билан аралашмаган.
Улар Логосни инсонга айланишини ёки ўзгартирилишини қатъиян

рад этадилар. Улар илоҳий табиат инсон табиатини ўзгартирмайди, деб таъкидлашди. Исо инсоний табиатга, иноят ва ирода билан илоҳий табиатга эргашиши мумкин эди. Шунинг учун, Марям Худони бу ёруғ дунёга келтирди, деб айтиш мумкин. Бу аниқ белги эмас, балки метафора эди.

Антиохия мактаби –Янги Аҳд ёзувларининг қарама-қарши табиатининг аксидир. Бир томондан улар трансцендентал монотеизмни ва Исонинг заиф одамлигини ва Қодир Тангрига бўйсунушини таъкидлашади, ҳолбуки бошқа ҳолатларда улар Исонинг ўзига хос илоҳий мавқеини, айниқса Паулин ва Иоханни асарларида таъкидлашади. Исо алайҳиссаломнинг ўлими орқали нажотга эришишга интилган анъаначилар Иоханнин талқинига мойил бўлиб, уларни ўзларининг фалсафасига киритишди. Ақлли диндорлар доимо ушбу ёндашув трансцендентал монотеизм ва ахлоқий тақвога таҳдид солиши ҳақида ташвишланиб келишган. Насронийлик бу антитетик ва диаметрик қарама-қарши бўлган тенденцияларнинг номи ва маҳсулидир. Кўплаб бегуноҳ ва самимий Худога ишонган инсонлар ўзларининг ёзувлари зиддиятли бўлгани учун жазоландилар. Несториус бу илоҳий кобуснинг яхши намунаси.

V асрда Антиохия мактабининг ёш аъзоси Несториус Константинопол епископи бўлганида, Исо шахсига оид мунозараларга қарши чиқди (428). У кўпчилик орасида кенг тарқалган тенденцияга, айниқса пойтахт яқинидаги роҳибларнинг Бокира Марямни «Худонинг онаси» ёки «теотокос» деб мақташига қарши чиқди. Унинг таъкидлашича, «Худо икки ёки уч ойлик чақалоқ эмас».²⁹ Несториус Исонинг иккита табиатга эга эканлигига ишонган. Унинг таъкидлашича, бу бирлашиш Исодаги Логосдан олдин, Логосдан ажралиб турадиган одам эди, «гипостатик ёки табиий» бирликни қўллаб-қувватлаган, унинг иттифокқа бўлган муносабати «ихтиёрий» эди. Несториус Константинополдаги Бешинчи Экуменик Кенгаш томонидан (533) икки табиат ва икки кишини башорат қилгани учун анатематизация қилинган.

Тадқиқотимиз нуқтаи назаридан қаралганда, анъанавий насронийлик нажот ва қутқариш учун ҳар доим Худони хочга михлашни мақсад қилгани ва хочга михланиш оддий одамнинг азоб-уқубати учун қилинган барча ҳаракатлардан бош тортгани аён бўлади. Бу аниқ корпореализмдир ва уни спекулятив илоҳиёт ёки бирон бир мантиқий саъй-ҳаракатлар асосида сақлаб бўлмайди. Бу давлатнинг қўллаб-қувватлашини ва бир неча анъанавий логос-диншунослари томонидан тақдим этилган барча оқилона ва қизиқувчан сўровларни бостириш учун эксплуатацион ва сиёсий кучни талаб қилди. Бундан ташқари, Несториуснинг иборасини ишлатиб, Худога шак келтирган бу ҳаракатни ҳар доим ортодокс деб аталган Муқаддас Рух амалга ошириши мумкин эмас, балки дунёвий ва баъзан мажусий императорларнинг сиёсий кучлари тарафидан қилинган бўлиши мумкин.

Хулоса қилиб Несториуснинг машҳур парчасини келтирмак керак: Ҳаттоки, менинг самимий тилагим мендан юз ўғирсалар ҳам, улар Худони қаҳридан қочиб қутулишлари [ва қочиб қутулганлар Худони муқаддас, қудратли ва ўлмас деб тан олишлари, Худонинг одам қиёфасига ўзгартирмасликларини истайман. Мажусийликни Насронийлик билан аралаштирманг.. лекин Исо ҳақиқат ва табиатда Худо ва инсон сифатида, ўлмас ва Худо каби бекаму кўст инсон сифатида ўтиши мумкин, деб тан олиниши керак. Менинг самимий тилагим – Худо осмонда бўлгани каби, ерда ҳам баракали бўлсин; аммо Несториусдан юз ўгиришингиз мумкин; Мен улар учун ибодат қилсам, одамлар фақат Худо тўғрисида гапиришсин. Мен, Худога қарши бўлганлар билан эмас балки Худони тарафдорлари билан биргаман, улар ташқи кўриниши билан Худони ҳақорат қилиб, Уни Худо бўлишидан воз кечишга мажбур қиладилар.³² Несториуснинг сўзлари ҳақиқатга яқин эди. Қандай қилиб дунёда Марямни Худонинг онаси деб билган киши, Худо тўққиз ойни аёлининг бачадонида ўтказганини, гўдак каби ўсганини, инсоннинг тўлиқ эҳтиёжларини қондириб, Худога «Эй Худойим, эй Худойим, нега Мени ташлаб қўйдинг? дея ёлвориб илтижо қилган ва мажусийликда айбловларни инкор этиб сўнгра хочда ўлганми? Бу машҳур насронийликнинг асл мушкуллиги ҳамда кураши бўлиб келган ва ҳанузгача шундай бўлиб келмоқда.

Черков бу сирни Исонинг тўлиқ илоҳий ва тўлиқ инсоний тусга эга бўлган Халседон формуласи билан ечишга ҳаракат қилди. Бу шунчаки узоқ вақтдан бери мавжуд бўлган масиҳийлик муаммосини ҳал қилишга уриниш эди, аммо Исонинг шахсига ёки ички муносабатларга оид қийинчиликларга қониқарли жавоб бериш учун ҳеч қандай шакл бермаган. Аслида, Исо бирданига тўлиқ Худо ва комил инсон бўлганлигини тушунтиришдан кўра кўпроқ тахмин қилинган. У гуноҳкор табиатга эга бўлмаганида, қандай одам эди ва қандай ҳаракатлар олиб борди. Унинг инсонийлиги оддий одамникига ўхшаган тўлиқ инсоният эмас эди, ёки Ота Худо каби илоҳий ҳам эмас. Буларнинг ҳаммаси аслида рационал илоҳиёт эмас, балки тахминий тартибсизликларнинг уйдирмаси эди.

Исонинг икки бошли (одам ва илоҳий турда) ҳайвонларни ҳайкали шаклида тасвирланиши ғалати. Бу Доцетик ёки Монархия ҳолатидан кўра кўпроқ тушунарсиз ва нозик саволларга берилиб кетади. Анъанавий тушунчага кўра, Худо ва инсон ўртасидаги аниқликни мантиқан тушуниб бўлмайди. Масалан, Исодаги Худо қачон ҳаракат қилишини ва Исодаги одам ўз ҳаракатини қачон бошқаришини ким аниқлайди? Муқаддас Китобда на тўғри йўл-йўриқ ва на бирон бир аниқ формулалар мавжуд. Императорлар ва черков сиёсатчилари Муқаддас Рухни кўп ҳолларда рад қиладилар, чунки унинг мавхумлиги ҳақида даъво бу маънода ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Хочда ўлган одам Исо Масиҳми ёки Худоми? Ўздан бошқа Худога илтижо қиладими? Агар ўлган Исо одам бўлган бўлса, унда нажот тўлиқ эмас. Калседон формуласи илгариги масиҳийлик формулалари каби илоҳий жиҳатдан муаммоли бўлган. Тарихий инсон Исо, икки хил табиатга эга, яъни мукамал инсон ва мукамал бўлган илоҳ Логос ва Худонинг Ўғли битта антропик шахсда бирлаштирилган. Бундан ташқари, у оддий одамларга ўхшамас эди, чунки у гуноҳсиз эди. Қарама-қаршилик ақлга зиддир! Исо одам, лекин одамларга ўхшамайди. Агар Исонинг шахси икки табиатдан, иккита иродадан иборат бўлса, лекин аслида инсон табиатига эмас, балки илоҳий табиатга ва билимга ўхшаш бўлса, Морис Уайлсун саволига аҳамият беришимиз керак: «Чиндан ҳам инсон иродаси шунчалик ҳақиқийми?»³³

Шунга қарамай, Халседоннинг икки заиф ёки бир хил табиатли (инсон ва илоҳий) бирлашган мавжудлиги ҳақидаги Халседон тушунчаси ўзининг заиф томонларига қарамай, ҳозирги кунгача насронийларнинг расмий ақидаси бўлиб қолмоқда. Дунёда ҳали бу қарама-қаршиликларни ҳал қила оладиган ва Халседон таълимоти-ни Исо шахсининг асосларини тушунтириб берадиган диншунос ёки файласуф йўқ. Агар муаммони ҳал қила олмасангиз, уни номинал қийматда қабул қилинг. Бу имон инсоннинг ақли ва логикалик аниқлигига тенг.

Мантиқсиз, имконсиз, қарама-қаршиликни парадокс номи билан оқлаб бўлмайди, бу инсон онгига қилинган ҳақоратдир. Эътиқод – бу ҳақиқатни очиб бериши ва у далиллар билан тасдиқланган бўлиши керак. Тутун пардалари ортидаги сир, кўр-кўрона ишонч, тасаввуф, маънавият ва ёки Рухнинг борлигига бўлган ишончнинг ортига беркиниб Муқаддас Ёзувнинг мантиқий эмаслигидан ва шунчаки ибтидоий хурофотга эътиқод қилишдан кўрқиш керак. Бундан ташқари, сирнинг асосига эга бўлган таълимотнинг интеллектуал зиддиятларини тушунишга қодир бўлган бир нечта кишиларгина эмас, балки ҳамма учун мавжуд бўлиши имоннинг муҳим ҳуқуқидир. Аслида, Тринитар ақида тарихи сиёсий фитна, давлатнинг ҳаддан ташқари кўп бўлган эҳтиёжларини қондириш учун ҳокимиятдаги фойдаланилган элементлар ва ҳоказолар билан тўлиб-тошган, бу ҳақиқий Муқаддас ёзув сиёсий мақсадга мувофиқлиги учун иккинчи даражага қўйилди. Ақидаларнинг монолит таассуротлари шунчалик узоқ вақт давомида мавжуд бўлганки, ҳозир ҳаммаси одатдагидек қабул қилинмоқда. Гап шундаки, Учбирликда биз билмаган мантиқсиз ҳақиқат ёки биз тушуниб бўлмайдиган нарсанинг бидъати ва диний можароси мавжуд. Ораларида бошқа ҳеч нарса йўқ. Насронийлар ўзларининг тарихи давомида трансцендент Худони жисмоний тасаввур этишдан ва антропоморфизмдан қутқаришга ҳаракат қилишган, аммо нажотга бўлган истаклари буни аксини олиб келган. Эҳтимол, бу ислом динида трансценденция ва монотеизмни келтириб чиқарган омиллардандир, дейди К. Армстронг:

Ўрта Шарқ ва Шимолий Африка бўйлаб ҳайратланарли тезлик билан тарқалди. Ушбу мамлакатларда унинг ғайратли концепциялари (инсон ва Худо) Юнон Тринитаризмининг ёрдами билан юз берди, улар ўзларига бегона бўлган идиомда Худо сирини очиб бердилар ва илоҳий воқелик ҳақида семитик тушунчани қабул қилдилар.³⁴

Тўртинчи боб

Антропоморфизм ва Қуръон

Ислом динида Худо ягона: ошкора буюк ва улуғвор тасвирланади. Ўътиқод қатъий ва муросасиз ахлоқий монотеизм билан ажралиб туради, бу Худонинг мутлақ бирлигини, яхлитлигини, ва улуғворлигини энг юқори ва соф маънода ифодалайди ҳамда политеизм, пантеизм, дуализм, монотеизм, генотеизм, тритеизм, тринитаризм ва одамларни Худо сифатида тасвирланиши ҳақидаги барча тушунчаларни расмий ва аниқ бир тарзда йўқ қилади. Умуминсоний ҳақиқат шундан иборатки, ислом динида ҳамиша Унинг мутлақ улуғворлиги ва бирлиги таъкидланиб, унинг мавжудлиги ҳақидаги антропоморфик тасвирлардан сақланиб қолган. Аммо трансценденция ҳақидаги бу тушунча фалсафий маънода мавҳум эмас, чунки кўпгина шеърий иборалар Қуръонда Худога нисбатан илоҳий, аммо ноаниқ модалликни ўрнатиш учун ишлатилган, бу эса трансцендент худо доимий ва илоҳий деган тушунчага олиб келади. Ушбу ноаниқ усул инсоннинг алоқа эҳтиёжларини қондириш учун етарли. Қуронда бир неча иборалар мавжуд бўлиб, улар тўлиқ маънода Худонинг энгил антропоморфик идрокига олиб келиши эҳтимол ва бу антропоморфик иборалар асрлар давомида мусулмон диншуносларининг мунозара марказига айланиши мумкин эди. Демак, Худонинг «қўли», «юзи», «кўзлари» га тегишли иборалар, жуда оз бўлса-да, аксарият мусулмон олимлари томонидан *bila kauf* (сўзма-сўз, «қандай қилиб») эмас, балки мажозий маънода «Унинг улуғворлиги ва юксалишига мос келадиган тарзда») орқали мажозий тарзда талқин қилинган. Ушбу ибораларни қабул қилиш ҳар доим Худо ва Унинг яратганлари ўрта-

сидаги ҳар қандай ўхшашликни мутлақо инкор этиш (антропоморфизм) ва илоҳий бошқалик ва Худонинг улуғворлигига бир неча бор урғу бериш билан бирга келади. Буюк ва бетакрор Худонинг ахлоқий иродасига тўлиқ бўйсунуш дегани бу Исломдир.

Илоҳий улуғворлик – Қуръоннинг асл моҳиятидир. Қуръоннинг дунёқараши воқеликни иккита умумий оламга ажратади: Худо билан ёки худосиз. Худо абадий Яратувчи ва Ягонадир. У ҳар қандай ўхшашлик, шериклик ва бирликлардан истисно бўлган Улуғ Зот бўлиб қолади. У фақат Ҳақиқат ва борлик деб номланиши мумкин бўлган ягона Зотдир, чунки Ундан бошқа ҳамма нарса унинг воқелигини ва борлигини Ундан олинади. Аллоҳ, арабча Худо деган сўз, Қуръонда семантик маънога эга энг юқори урғу берилган сўздир. Қуръоннинг дунёқараши том маънода диннинг асосий марказидир. Онтологик жиҳатдан ҳеч нарса Унга тенг келолмайди ёки унга қарши туролмайди. У ҳар доим бутун мавжудот тизимини устози ва яратувчиси сифатида бошқарадиган Улуғ Зот сифатида қолади. Ундан бошқа ҳамма нарса Унинг ижодидир ва борлик иерархиясида Ундан пастда туради.

Иккинчи олам Худодан бошқа ҳамма нарсадан иборатдир. Бу вақт фазоси, яратиш ва тажриба тартибидир. Онтологик жиҳатдан ушбу иккита тартиб ҳар доим ҳам номутаносиб бўлиб қолмоқда. Яратувчи бирлашиши, мужассамланиши, тарқалиши ёки мавжудотлар билан чалкашиб кетиши учун макон-замон ва тажриба оламига тушмайди ва мавжудотлар Яратувчи билан онтологик жиҳатдан бирлашиши ёки тарқалиши учун кўтарила олмайди. У ҳар доим улуғвор, шафқатли Зот бўлиб қолади. Бу Қуръондаги Худонинг бирлиги ҳақидаги тушунча бўлиб Қуръон хабарининг асосини ташкил этади. Барча Қуръон тушунчалари, ғоялари ва мафкуралари ушбу Худонинг ягона ва оламшумул таълимотини очиш, тавсифлаш ва инсониятни У билан мазмунли ва тўғри муносабат ўрнатишга ундаш учун бирлаштирилган. Қуръонда Қодир Тангрининг бирлиги ва ўзига хослигига шунчалик кўп урғу берилганки, ҳатто бу уни юзакки ўқиган одам учун аниқ ва равшан кўринади. Бундан ташқари, Қуръондаги «Монотеизм» тушунчаси на прогрессив, на иккиламчи

маънога эга. Чалкаш ва қарама-қарши ҳам эмас. Бу ерда монотеистик тушунча унинг аниқ таърифида келтирилган. У салбий, тасдиқловчи, оқилона, норматив ва ўз-ўзини тушунтиришга асосланган. Унда Muhammadun Rasul Allah «яъни Муҳаммад Аллоҳнинг элчисидир» дейилган. Ҳақиқий тарих Муҳаммаднинг (С.А.В.) пайғамбарлиги ва миссияси орқали ошкор қилинган. Пайғамбар Муҳаммад илоҳий шахснинг акси эмас, балки илоҳий хабарнинг тимсолидир. Қуръонда ислом бирликларининг формуласи Ла илаҳа 41 марта учрайди. Бу Қуръон бошқа шакллар (23 хил формулалар) билан бир қаторда худо ёки илоҳийликни ҳар қандай шаклда рад этишда фойдаланади. Бу эътирофнинг ифодаси Худонинг Ягоналиги, Бирлиги ва Улуғворлигининг ифодасидир. Эҳтимол, бунинг сабаби Қуръонда ва Пайғамбар саллоллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатларида бошқа ибораларга қараганда кўпроқ зикр қилинганидир. Имон шаҳадаҳ (shahadah) келтириш радикал трансцендентал монотеизмга мойилдир.

Имон (шаҳодатнинг) келтириш биринчи қисми орқали ҳар қандай бошқа худонинг мавжудлиги ва унга сажда қилишни мутлақо инкор этилади. Қатъий «рад этиш орқали» билан кўпайиш, ўзини ўзи бошқариш, худо ва илоҳийликнинг барча талқинлари бирданига парчаланadi. Калиманинг учинчи сўзи illa рад қилинган ва тасдиқланган нарса ўртасидаги боғлиқлик. Инкор қилинган нарсаларнинг барчаси тўртинчи Оллоҳ сўзи билан тикланади. Бу Оллоҳдан бошқа ҳақиқат, худо ва Илоҳ йўқ деганидир. Шаҳодатнинг иккинчи қисмида Муҳаммад (С.А.В.) пайғамбарлигининг ва миссиясининг ўртасида бевосита боғлиқлик бор. Унда Muhammadun Rasul Allah «яъни Муҳаммад Аллоҳнинг элчисидир» дейилган. Ҳақиқий тарих Муҳаммаднинг (С.А.В.) пайғамбарлиги ва миссияси орқали ошкор қилинган. Эҳтимол, бунинг сабаби Қуръонда ва Пайғамбар саллоллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатларида бошқа ибораларга қараганда кўпроқ зикр қилинганидир.

Қуръон насронийларнинг Муқаддас Учбирлик ёки инсонларни Худо ўрнида тасаввур қилиш ҳақидаги тушунчаларини қатъиян рад этади. Қуръон, яҳудий ва насронийларнинг Худога нисбатан бўлган

нотўғри тушунчаларини тўғрилагани келган деб даъво қилинади. Насроний анъаналарида монотеизмга ишонч бор деб даъво қилинса ҳам, Қуръон учун Учбирлик ҳақидаги насроний ақидаси Худонинг Бирлигини ва Улуғворлигини аниқ бузилиши эди. Шуни таъкидлаш керакки, Қуръон баёноتلари Учбирликнинг Августиния ва Кападокия талқинларини кескин рад этади. Қуръон насроний динини трансцендентал оламни муҳтожлик ва эҳтиёжга аралаштиришда айблайди.

Инжил яхудийлар / насронийларнинг Худо тўғрисидаги тушунчалари сингари чалкаш, уйдирма, ҳатто тасавуфий тасаввурлар, корпорализм ва антропоморфизм ғоялардаги илоҳий тушунчалар каби кўплаб муаммоларини ҳал қила олмади ва Қуръон буларни ечиш ва тўғрилаш учун юборилди. Монотеистик теология Ғарб диний анъаналари тарихида янгилик эмас. Шунга қарамай, Исломнинг радикал монотеизми Худо табиатининг қийин ва мураккаб муаммоларига, тақдирни олдиндан белгилашга, яхшилик ва ёмонлик (теодикага) муносабатига ва ваҳий учун асосга эга бўлган ечимларни тақлиф этади. Исломда Худонинг улуғворлиги ва мукамал бирлигига бўлган талаблар семитлик анъаналар орасида ажралиб туради.

Қуръон Худонинг ягоналигини, бирдамлигини ва улуғворлигини тарғиб қилишдан ташқари, яна ва яна бир бор таъкидлаганимиз, бутпарастликнинг, монолитликнинг ва ширкнинг ҳар қандай турига қарши чиқмоқда. Ширк, Аллоҳга бирон нарсани шерик қилиш ва гуноҳ қилиш дегани, Қуръонда айтилганидек, бу ягона кечириб бўлмайдиган гуноҳдир. Ширкка қаратилган даҳшатли огоҳлантиришлардан ташқари, Қуръон Қудратли Худодан бошқа худолар мавжудлигини қатъиян рад этади. Шунинг учун Аллоҳдан ўзга Худога сиғинадиган инсонлар уларни ихтиро қилганлар ва улар ўзларининг шахсий воқеликларига эга бўлмаган инсонлардир. Шуни таъкидлаш керакки, Қуръон ҳар қандай ширкка ҳужум қилиш билан кифояланмайди, балки сохта худолар ўзларининг мавжуд эмаслиги ва саждалари хаёллари маҳсули эканлиги, ҳақида бир неча бор таъкидлайди. Аллоҳнинг изнисиз ҳеч ким одамларга бирон-бир фойда ёки зарар етказадиган куч ёки қобилиятга эга эмас.

Қуръон хилма-хил хаёлпарастлик, генотеизм ва бирлашмачиликни қатъиян инкор қилди, бундан ташқари, трансценденциал бирликни ва ягона Худони илоҳийлигини тасдиқлади. Қуръонда al-tawhīd тушунчаси кучли ва ишонарли далиллар билан келтирилгандек, ширк, генотеизм ва уюшишлик ҳам кучли ва инкор этилувчи далиллар билан рад этилади. Қуръон фақат Худонинг ягона, бирлиги ва мутлақ ҳукмронлиги ҳақидаги сўзлар билан чекланиб қолмайди. Бундай даъволарни исботлаш учун мантиқий ва фазовий турли хил далилларни келтиради. Қуръон турли хил усуллар, жараёнлар, услублар, фикрлаш жараёнлари ва билим категорияларини яратишга кодир, бу Қодир Тангрининг трансцендентал ноёблигини англатади. У аллақачон тушунарли ва ишонарли концепцияни шубҳа ва чалкашликларга йўл қўймаслик учун уларни қўшимча чоралар ва параметрлар билан таъминлайди. Монотеизмга ишониш бутун инсониятни қутқариш учун зарур бўлган дастлабки ҳаракат бўлиб, Қуръон бундай эътиқодни жуда содда ва мантиқий тарзда тақдим этади. Ушбу эътиқодни тасвирлайдиган сон-саноксиз Қуръон оятлари шунчалик содда ва аниқки, уларни тушунтириш учун ҳеч қандай ёрдам керак эмас. Бу борада улар тушунарли ва ўз-ўзидан етарли. Улар, шунингдек, изчил ва тизимлидир. Эски Аҳддан фарқли ўларок, Қуръонда прогрессив ёки эволюцион ваҳий ёки қарама-қарши тенденциялар қатламлари йўқ. Қуръондаги монотеизм пухта, ўткир, ноёб ва тизимлидир. Бундай Худонинг ташқи ва ички бирлиги Исомда al-tawhīd сўзи билан тасвирланган.

Тавҳид сўзи Қодир Аллоҳга нисбатан ишлатилган бўлса, бу Худо билан бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлган одамнинг барча ҳаракатларида илоҳий бирликни англатади. Аллоҳ ягона ва Унинг ҳукмронлиги ва ҳатти-ҳаракатларида шериги бўлмаган (rububiyyah), Унинг моҳиятида ва сифатларида тақлид қилинмайдиган (asma' WA sifat) ва Унинг илоҳийлигида рақибсиз ягона эканлигига ишонишдир (uluhiyyahl ibadah). Тахвид илми ушбу уч таркибий элемент атрофида шунчалик айланадики, баъзан бир-бирини такрорлайдиган категорияларнинг эсга олинмаслиги илм-фан ва диннинг мазмуни ва вазифасини йўққа чиқаради. Тавҳиднинг ушбу учта тоифаси баъзан Tawhīd al-Dha (Мавжудиятнинг Бирлиги), Tawhīd al- sifat (Атрибут-

ларнинг бирлиги) ва Tawhīd al-Af-al (Ҳаракатларнинг бирлиги)ни ўз ичига олади. Қуръонда айтилганидек, Худонинг бирлиги Худо Ўзининг шахсида мутлақ (dhat), Унинг сифатларида мутлақдир (sifat) ва Унинг ишларида мутлақдир (Af-al). Унинг шахсининг яхлитлиги шундан далолат берадики, худоларнинг кўплиги мавжуд эмас; сифатларнинг яхлитлиги мутлақ маънода бирон бир мавжудот Илоҳий сифатларнинг бир ёки бир нечтасига эга эмаслигини англатади; Унинг ишларда бирлиги, Худо қилган ёки Худо қиладиган ишларни ҳеч ким бажара олмаслигини англатади. Тавҳиднинг уч томонлама бўлиниши унинг келиб чиқиши Қуръонга боғлиқ, чунки унинг материали тўлиқ Қуръон тилида ёзилган, гарчи юқорида тилга олинган аниқ номлар кейинчалик диний экспозициялар натижасида пайдо бўлган бўлса ҳам.

Яҳудийлик ва насронийликда Худо ҳақидаги тушунча аввалги бобларда айтилганидек, Унинг ижодлари чекланганлиги билан боғлиқ. Ислом барча нарсанинг Яратувчиси бўлган Қудратли Худо, инсон томонидан унга берилган барча хосиятлардан устундир, деб таъкидлайди. У инсоннинг ёки бошқа мавжудотларнинг бирон бир чеклашларига боғлиқ эмас. Унинг шакли, танаси, жисмоний сифатлари ёки хусусиятлари йўқ.

Аксинча Унинг сифатлари чексиз ва мутлақдир. У ҳар қандай чеклашлар, нуқсонлар ва камчиликлардан, масалан, унинг бошланиши ёки охири, туғилиши ёки фарзанд кўриши, жисмоний ўлчамлари ёки овқатланиш, дам олиш ёки насл бериш талаблари ва бошқалардан устундир. Ўзининг яратганларига шундай ўлчовлар ва хусусиятларни берган, аммо уларни Худога ҳеч алоқаси йўқдир.

Ал-тавҳиднинг учинчи ўлчови, айниқса, яҳудий ва насронийларнинг Худонинг улуғворлигини қабул этишига қаратилган. Яҳудийлик, насронийлик ва ислом дунё бўйлаб илоҳий миссиянинг ташувчилари сифатида узоқ тарихий даврда семитлик онгининг кетма-кетлигини, муносиблигини ташкил қилади. Худо одамзодга юборган асл хабари қатори Ислом, яҳудий ва насронийларнинг тушунчалари ва икки дин томонидан қабул қилинган тарихий ҳужжатларда Худони

тасвишлаб беришда айб топмоқда ва тузатувчи элемент бўлиб хизмат қилади. Ислом бу Ёзувларни Худони улуғворлигини бузиш ва семитлик онгига қарши энг оғир хато учун жавобгар деб билади.

Ислом яҳудийларнинг Худо томонидан «танланган халқ» деган даъвосини кўтариб чиқиб, уларни ахлоқсизлик, қаттиқкўллик ва ўжарлигига қарамай Худони уларга яхшилик ато этишга мажбурлаганликда айблади (Амрлар, 9:5-6). «Боғланган Худо» қайси маънода ёки қандай даражада бўлмасин Иброҳим ва Мусонинг ишонган Худоси бўла олмайди. Худди шундай, Ислом насронийликни илоҳий бирликни жиддий равишда нотўғри талқин қилишда, учбирлик худоси сифатида ўзгартиришда, Худони инсонда мужассамланганлигини тасаввур қилиш ва Унга ҳаддан ташқари чекловлар қўйиш учун асос сифатида ишлатишда айбламоқда. Хулоса қилиб айтганда, илоҳий трансценденция тушунчасидаги фарқларга оид тафовутлар Исломни яҳудийлик ва насронийликдан ажратиб туради.

Ислом шуни таъкидлайдики, Худо шунчаки ғайритабиий ёки илоҳий мавжудот бўлиши билан чекланиб қолмасдан, у дунёвий ишларни осмондан бошқариб, бир вақтнинг ўзида хислатлар, эҳтиёжлар ва фазилатларга шерик бўлади. Чунки Худо бу улкан оламнинг Яратувчиси ва Асосчисидир, У бу коинотни чексиз донолиги, билимлари ва бош режаларига мувофиқ сақлаб туради. Худо инсон ақли идрок этадиган, тушуна ёки ҳис қила оладиган, тасаввур қиладиган ва тушунтириб берадиган нарсалардан устундир. Худо ҳар қандай яратган мавжудоти билан ўхшашлик ёки таққослашдан юқоридир. Илоҳий шафқатга ал-Тавхиднинг учинчи тоифасида алоҳида урғу берилган. Худо исмлари ва сифатларида ягонадир. Унинг исмлари, хатти-ҳаракатлари ва сифатлари, одамларнинг исмларидан, ҳаракатларидан ва сифатларидан устундир. Мутлақ Яратувчи яратганларининг нисбий хатти-ҳаракатлари ва хусусиятларидан мутлақо устундир. Бу Ислом ақидасининг биринчи тасдиқида «Худодан бошқа илоҳ йўқ» деган фикрни англатади. Худога сажда қилишда, Унинг ҳукмронлигига ва коинотни бошқаришида, Худонинг шериги борлигини рад этиш билан бирга, Уни акс эттирувчи ёки бирон бир шаклда мавжуд бўлган ҳар қандай зотнинг борлигини инкор қилади.

Қуръон асосий трансцендентал мезонни қуйидаги оятларда таъкидлайди: «Унга ўхшаш ҳеч нарса йўқ» (42:11). «Унга ўхшаш ҳеч ким йўқ» (112:4). Илоҳий борлиқнинг асосий тамойилларини «Унга ҳеч нарса ўхшамайди» деган сўзлар билан белгилаш билан бирга бу оят илоҳий модалликнинг асосини яратади. Аллоҳ ягона ва ўта раҳмли зотдир. Унинг билимлари кўринадиган ва кўринмайдиган, ҳозирги ва келажакка, яқин ва узоқларга, мавжуд ва мавжуд эмас нарсаларга тегишлидир: аслида бу қарама-қаршиликлар ҳам Худони тасаввур этишга етарли эмас. У исмлари ва сифатлари орқали билинадиган нарсадир. Бу гўзал исмлар ва сифатлар илоҳий модалликнинг ягона манбаи ва асосидир. Эҳтимол, шунинг учун ҳам Қуръон ва Ҳадислар тартибсизлик ва нотўғри муносабатни йўлга солиш учун бу тартибни (Аллоҳнинг гўзал исмлари) чегараларини белгилашни ўз зиммаларига олдилар.

Исломнинг санъатида, тилида, цивилизацияси ҳамда маданиятининг бошқа кўплаб жиҳатларида Худонинг мутлақ зоҳирийлиги акс этган. Ислом жисмоний тасаввур, антропоморфизм ёки таққослашнинг ҳар қандай шаклига қарши бўлмаган илоҳийликни инъикос қилиб келган ва доимо тинимсиз эҳтиёткор бўлиб келган. Насронийлик санъатидан ва баъзи камдан-кам ҳолатларда яҳудий санъатидан фарқли ўларок, ислом санъати ҳар доим ва ҳар қандай жойда ҳиссий ва антропоморфик тасвирлардан ёки Худонинг жисмоний тасвирларидан қочган. Ҳеч бир масжидда ҳатто илоҳийлик билан узвий боғлиқ бўлган бирон бир нарса, тасвир ёки ҳайкал мавжуд бўлмаган. Ислом тилига нисбатан ҳам худди шундай эҳтиёт чоралари кўрилган. Ислом дини ҳақидаги мунозаралар (Худонинг каломини) ислом дунёсини қамраб олган улкан жуғрофий, тил, маданий ва этник хилма-хилликнинг мавжудлиги аслида улар ўртасида ўзаро боғлиқлик бўлиб хизмат қилишига қарамай, фақат Қуръон терминологияси орқали юритилади.

Ал-Тавод ўзининг кўп қиррали таъкиди билан шунчаки Худони улуғлаш ва Унинг шон-шарафларини мадҳ этиш дегани эмас. Шунингдек, бу бизни ҳам Худо билан ўзгача муносабатга ва Унинг номидан махсус имтиёзларга эга бўлиш ёки Унинг бошқа мавжудот-

ларидан устунлигимизни англамайди. Ушбу элементларнинг ҳеч бири Куръондаги монотеизм тушунчасида англамайди. Бу имтиёз эмас, балки масъулиятдир. Бу инсонда тўғри муносабатни, инсонни замон ва макон жамиятини илоҳий ахлоқ қоидаларига мувофиқ равишда ўзгартиришга ҳаракат қилиш учун зарур бўлган жавобни яратишга қаратилган. Худонинг бирлиги Унинг яратганларининг бирлигига олиб келади. Ҳеч қандай устунлик келиб чиқиши, миллати, ранги, этниқоди, молиявий ёки ижтимоий мавқеига қараб белгиланмайди. Қадр-қиммат, эркинлик, тенглик ва адолатнинг асосий инсон ҳуқуқлари барча инсонларга тегишлидир. Худо билан тўғри муносабат – бу одамлар ўртасидаги адолатли ва тўғри муносабатларнинг ягона кафолати. Инсон ва унинг Худоси ўртасидаги меҳр-оқибат, маънавий жиҳатдан ғамхўр инсоният жамиятини таъминлайди.

Бошқа томондан караганда, Худони танимаслик ва У билан нотўғри муносабат бўлишлик, инсонлар ўртасида номувофиқликни келтириб чиқаради. Агар тўғри тушуниб ва ҳақиқатдан қўлланилса, исломий трансцендентал монотеизм ахлоқий жиҳатдан мувозанатли ва ғамхўр инсоният жамиятини кафолатлаши мумкин. Бу инсоннинг жавобгарлиги, ижтимоий сиёсий ва иқтисодий жавобгарлик ва умумбашарий адолат асосига қурилгандир.

Бундан ташқари, Куръоннинг трансцендентал монотеизм тушунчаси ўзгартирилган эмас. Бу асл ва универсалдир. Куръон монотеизм ҳақидаги маънавий тушунчани умумбашарий ўлчовга айлантиради ва бу даъват барча пайғамбарлар ва умматларга қадимги замонлардан бери етказилганлигини даъво қилмоқда. «Албатта, Биз ҳар бир умматга: «Аллоҳга ибодат қилинг ва ёмонликдан четланинг», деб Пайғамбарларни юбордик. Хабар абадий, ўзгармас ва умумийдир. Масалан, энг қадимийлардан бўлган Нуҳ пайғамбар ўз қавмига: «Аллоҳга ибодат қилинглар! Сизларга Ундан ўзга илоҳ йўқ» (7:59) деган хабар билан юборилган. Кейинги барча пайғамбарлар ва Худонинг хабарчилари худди шу хабарни қабул қилишган ва етказишган (7:65-93). Бу мавзу Куръонда жуда кўп учрайди. Мусога берилган ўнта амрни Исо Тоғда ўқиб берган ва Муҳаммад томонидан Куръонда такрорланган. Қадимги ибронийларнинг Шаломи асида

Салом ва Ислом Қуръонидир. Исонинг нажот тўғрисидаги илк хабари «амрларга риюя қилиш» дан бошқа нарса эмас эди. «Худойингизни ва яқинингизни севинг» – ибораси умумий монотеистик онгнинг моҳиятидир.

«Ислом» сўзи итоаткорлик ва тинчликни англатади: Ягона ва Улуғ Худонинг ахлоқий иродасига бўйсуниб, Яратган ва Унинг яратганлари билан тинчликда бўлиш деганидир. Ислом Мусо ва Исо пайғамбарларнинг келтирган асл хабарлари билан яқдил бўлишни даъво қилмоқда, аммо тарихдаги яхудийлар ва насронийларнинг худони тушунишларида айб топади. Иброний Инжилнинг Яхве (Худо) ҳақидаги антропоморфик тушунчалари ва Насронийликнинг Учбирлик Худосига бўлган ишончи Исломда қабул қилинмайди, чунки уларни Худонинг улуғворлиги ва бирлигини бузган деб ҳисоблашади. Ислом Битиклари, Қуръон, бу нафақат политеизм ҳақидаги тушунчаларни тўғрилайди, балки яхудий ва насронийларнинг Худонинг улуғворлиги ҳақидаги тушунчасини аниқлаб уни ўзгартиради. Ислом бу муроса манбаини аввалги ваҳийларнинг тарихий уйғунлашувида (қасддан ҳам, билмасдан ҳам) аниқлаб беради ва муаммони Қуръонни нозил қилиниши орқали бартараф қилади ҳамда бузилган хабарни асл покликка қайтаради. Ислом, шунингдек, инсоний сўзларни Худо сўзи билан аралаштиришга олиб келган тарихий хатолардан мустасно эканлиги айтилади. Дарҳақиқат, имон тарихий ҳақиқатни, матннинг софлигини ва асл нусханнинг тантанали равишда сақланишини, Худо ва одамзодни Уни тўғри идрок этишини «сақлашнинг асосий кафолати» деб билади.

Худонинг улуғворлиги ва бетакрорлигига қаттиқ урғу беришига қарамай, Қуръонда бир нечта оятлар мавжуд бўлиб, уларнинг гўзал услуби, агар сўзма-сўз айтганда, баъзи одамлардаги сифатлар ёки ҳаракатлар Худога хос каби тасвирлагандек туюлиши мумкин. Оятларнинг ушбу гуруҳи мустаҳкам деб номланган оятлардан фарқли ўлароқ, маънолари қатъий ва аниқ белгиланган оятларни англатувчи муташибих деб номланади. Ушбу ноаниқ оятлар тўплами кейинчалик ислом диншунослик тафаккурида ғоят катта диний масалага айланди. Гарчи мусулмонлар ҳар доим Худо ҳақидаги антропоморфик

тушунчаларни рад этишган бўлса ҳам, айрим шахслар ва мазҳаблар худонинг энгил антропоморфик тушунчасининг қурбони бўлишди.

Шуни таъкидлаш керакки, муҳокама қилинаётган антропоморф тенденция қўпол ёки график эмас; Муаммо, шунингдек, мутлақ корпорализм ёки жисмоний антропоморфизмда ҳам эмас. Бизда мавжуд бўлган нарса, нисбатан аниқланган антропоморфизм бўлиб, у Муқатил ибн Сулаймон ва Хитм ибн ал-Акам сингари шиаларнинг илк намоёндалари баъзи анъанавий фикрларига кириб борган. Муқатил ўзининг том маънода хаёлпараст бўлишига қарамай, мажозий маънода Худо томонидан тасвирланган шаклга олиб келиши мумкин бўлган кўплаб Қуръон ибораларини шарҳлаган. Шунинг учун, ҳатто Муқатилнинг тахмин қилинган корпорализми ҳам тахмин қилинадиган жисмоний кўринишлари ҳақида маълумот манбалари полемик табиати сифатида қўшимча текширувни талаб қилади. Унга тегишли Қуръони Каримни шарҳлари ҳозирда мавжуд ва уни бошқача тарзда тақдим этади. Хишомга кўра, Худонинг жисми бор эди, аммо бошқа таналардан фарқли ўлароқ, илоҳий ва илоҳий бўлмаган таналар ўртасида ўхшашлик йўқ эди. Ушбу тахмин қилинган антропоморфизм тарафдорлари барча мавжудотларнинг танада бўлгани каби, Худонинг мавжудлигини Унга жисм бериш орқали амалга ошириш мумкинлигини исботлайдилар, албатта бу жисм бошқа жисмлардан фарқли бўлади.³⁵ Биз ерда, биз антропоморфизм чегарасида туришимиз мумкин чунки бу назария тарафдорлари Худони ўзларининг мавжудотлари билан таққосламайдилар ёки илоҳий ва илоҳий бўлмаган оламларнинг орасидаги чегарани мутлақо бузмайдилар. Улар айбдор бўлган ягона нарса шундаки, бу икки оламни ажратиб турадиган қатъий чегарасини озгина бузиб юборганликлари ва бу, асосан, уларнинг мантиқий мойиллиги ва Худонинг мавжудлигини исботлашга муҳтожлик ҳисси билан боғлиқдир. Ушбу нотўғри ғояни илгари суришнинг натижасида – Қуръон яхши тарзда тақдим этилган, яхши сақланган ва муросасиз трансценденциал табиати билан ҳимоя қилинган деб таъкидлаган мусулмонлар томонидан танқид остига олинган.

Шуниси эътиборга лойикки, «антропоморфизм» термини бу ерда мусулмонлар учун *tashbīh* (ташбих) ва *tajsīm* (тажсим) терминларининг кўпол эквиваленти сифатида ишлатилади. Эҳтимол, бир-бирини алмаштирадиган иккита термин моддий ёки ҳис инъикосини ўзларининг нуқтаи назарлари сифатида қабул қилашар, шунингдек, уларни янада аниқроқ даражаларда фарқлашлари мумкин. Ташбих термини Худони худосиз мавжудотлар билан солиштириш деган маънони англатади, аммо тажсим асосан таққослаш объектига қаратилган. Мусулмон ташбих ва тажсим тушунчалари замонавий ғарбда «антропоморфизм» термини билан зиддир. Ғарбда қўлланилиши, Худони инсоний, ҳиссий ёки ақлий жиҳатдан тоифага бўлишга бўлган барча уринишларни қамраб олади. Исломиё терминлар кўпроқ ушбу терминнинг ҳиссий, моддий ва жисмоний жиҳатларига эътибор қаратади, лекин рационал ёки ҳиссий ўхшашликларни бутунлай инкор этмайди. Худонинг ҳиссий ёки рационал хусусиятлари мутлақдир, аммо одамларда нисбий ва чекланган нарсалар бир хил. Улар Худога нисбатан мавжудликни тасдиқлаш, модаллик ва инсон билан Худо ўртасидаги мазмунли муносабатларнинг ягона мақсадлари учун ишлатилади. Лингвистик эҳтиёжлар, инсон чекловларининг натижасидир ва уларни илоҳий табиат ёки моҳият ҳақида эмас, балки мажозий иборалар ёки нутқ шакллари сифатида қабул қилиш керак.

Қуръон оятлари ва ибораларининг ушбу тоифасига мисол сифатида Аллоҳга нисбатан «юз» деган маънони англатувчи ваҳж сўзи ишлатилган бўлиб, у жами 11-оятда учрайди (Аллоҳнинг «юзи» деб 5 марта (2:115; 2:272; 30:38; 30:39; 76:9);, бир марта «Парвардигорларининг юзи» дея (13:22);, бир марта «Парвардигорингизнинг юзи» деб (55:27);, бир марта «Раббининг юзи» деб (92:20);, 3-март «Унинг юзи» деб (6:52; 18:28; 28:88) айтилган). Қуръоннинг бир нечта оятларида ушбу жумланинг қайси контекстда пайдо бўлганига эътибор бериши қизиқ. Масалан, 2:272-да шундай дейилган: «Қилган ҳар қандай яхшилигингиз ўзингизга фойда келтиради ва сиз фақат Оллоҳнинг «юзини» қидирмоқдасиз». (li wajhillah) 13:22 да шундай дейилган: «Худонинг юзини кўриш учун сабр қилганлар (li wajhi rabbihim)».

Ушбу барча оятлар ва 30:30, 30:43 каби бошқа оятлардан кўриниб турибдики, Худо ҳақида «юз» сўзи том маънода эмас, балки кўпроқ рамзий маънога эга бўлиб, шу сабабли кўплаб мусулмон уламолари ва олимларини уни dhatillah яъни Худо учун ёки «У учун» деб талқин қилишга ундашган. Ушбу тафсирни бошқа Қуръон оятлари ҳам тасдиқлайди: «Аллоҳдан ўзга ҳеч бир илоҳга илтижо қилма. Ундан ўзга ибодатга сазовор зот йўқ. Унинг юзидан бошқа ҳамма нарса йўқ бўлиб кетади. Хукм Унинг Ўзигагинадир ва фақат Унгагина қайтарсиз». (28:88) 55:26-7да шундай ўқиймиз: «Ер юзидаги барча нарсалар йўқ бўлиб кетади, лекин улар Парвардигорингизнинг буюк ва улуғвор, шарафли ва чексиз чеҳрасида абадий қоладилар». Бу оятни сўзма-сўз талқин қилишнинг иложи йўқ ва Худо юзидан бошқа ҳамма нарса ҳалок бўлади, дейиш мантикка тўғри келмайди. Қуръони Карим бу ерда эслатиб ўтилган «важҳ» сўзи бирон бир аъзо ёки танани эмас, балки Қодир Тангри Таолонинг Ўзига тегишли деган фикрга қўшиладилар. Бу шуни кўрсатадики, Қуръонда баъзи бир иборалар мавжуд бўлиб, улар асл маъноси билан берилмайди. Ёзув герменевтик қийинчиликларни аниқ кўрсатиб беради. Шунинг учун Ёзувнинг матнини оқилона кўриб чиқиб, ушбу ибораларнинг ўзига хос мақсадини ҳисобга олиб, оятларнинг асл маъносини очиб беришда қўлланиш керак. Антропоморфик иборалар фақат Худонинг мавжудлигини таъкидлаш учун ишлатилади, айниқса бутпараст ва илоҳий тушунчаларга ғарқ бўлган Маккалик мушриклар учун. Худо ҳақидаги трансцендентал тушунча улар учун аҳамиятсиз ва тушунарсиз бўлар эди. Ушбу иборалар йўқ бўлиб кетаётганини англатади ва ҳислар билан илоҳий модалликни яқинда «Унга ҳеч нарса ўхшамайди» деган ибора билан одамларни идрок этиш ва тушунишнинг аниқ чегаралари тўғрисида эслатиб туради. Адабий ёндашув ушбу ибораларнинг корпорал томонларини таъкидлайди, чунки адабиёт-шунослик одатда ўз тажрибаси сифатида ҳиссий тажрибани олишга мойил бўлади. Бинобарин, ушбу антропоморфик ибораларнинг ҳар қандай номинал тафсирлари фақат Қуръон Худосини бут мақомига туширишга хизмат қилади ва Қуръоннинг бутга сиғиниш иймони-ни йўқ қилиш ниятини йўққа чиқаради. Бу каби ибораларни бошқа Қуръон оятлари асосида ва араб тилининг қоидаларига биноан мажозий равишда талқин қилиш керак. Унинг йўқлиги мантикий ва

илоҳий хатога олиб келади. Метафора ажратиш ёки Таъвил – матннинг элементар, сўзма-сўз ва бошқа маъноларини иккинчи даражали ва мажозий маънога алмаштириш учун ўтиб кетадиган ҳолат. Одамлар кўпинча сўзлар маъносининг камида икки яъни сўзма-сўз ва мажозий даражасини тан оладилар. Араб тили ушбу икки маънога, яъни равшан (haqīqī) ва метафорага (majazī) жуда бой. Метафора маъносига эҳтиёж мантикий ёки илоҳиётга боғлиқ бўлган қийинчиликларда ишлатилади, масалан баъзи бир шахслар трансцендентал Худо ҳақидаги баъзи оятларни Худони инсон сифатида талқин қилишга уринишганда. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бу ҳақиқат илк мусулмонлар учун номаълум эди, чунки оятларда, Худонинг юзи эмас, балки Унинг борлигини англатишини аниқ кўриниб турар эди ва мусулмонларнинг биринчи авлодлари учун бу ҳеч қачон муаммо бўлмаган. Аксинча, Аллоҳ таолонинг ваҳийси аниқ ва равшан қилиб берилган эди, шунинг учун уни бирон бир даражага кўтариб бўлмайди. Ушбу тоифалар оятларнинг матни ва араб тилининг мутлақо бошқача талаб қиладиган нюансларига қарамасдан, том маънодаги нуктаи назарни қабул қилиш учун бирон бир далилсиз бир нечта келишув натижасида пайдо бўлди.

Нега Қуръон ёки ҳадис маъноларда кераксиз тангликни келтириб чиқарадиган ибораларни ишлатади деган савол туғилади? Оддий ва содда жавоб шундан иборатки, тилшунослик ва инсон чекловлари буни талаб қилади. Қуръон – бу инсоният учун ҳидоят китобидир, аммо бу алоҳида метафизика эмас. Инсонга тушунарли бўлиши учун инсон тушунчаси ва тасвирига мос ибораларни ишлатиш керак. Бу, эҳтимол, одам тасавурида, ишончилиги ва ўзаро таъсирида йўқ бўлган трансцендентал бирликдан кўра яхшироқ танловдир. Шунини ёдда тутиш керакки, оят ҳар доим ҳам бир нечта маънога эга эмас. Бу метафорик ёки талқин қилинмаслик учун маълумотни таъминлайдиган тилнинг контексти ва ниятини тушунтиради. Метафорик талқин қилиш жараёнида матннинг белгиланган семантик, грамматик ва филологик табиатини бузишга йўл қўйилмайди, лексикографлар, грамматологлар, филологлар, адабий эксететлар, шоирлар ва адабиётшунослар кўрсатмаларига мос келадиган лингвистик таҳлил юргизилиши керак. Пухта таҳлил қилинмаган, илмий

воситаларга эга бўлмаган ёки матни тилшуносликка тўғри келмайдиган аллегорик талқин қилиш тақиқланади. Инсон ақли ва мантиғи ваҳийга эргашиши, уни ўзгартирмаслиги ҳамда йўқ қилмаслиги керак.

Хулоса қилиб айтганда, Қуръони Каримнинг Яратувчиси парадигмаси Худо тушунчаси ва «Худо эмас» деган тушунча ўртасида Унинг улуғворлиги, ўзига хослиги ва бошқа тушунчаларини маҳкам ушлаган ҳолда, ўз чегараларини сақлайди. Бу тушунча бирлик ёки мавҳумлик эмас, балки жонли ва талабчан тушунчадир, бу сон-саноксиз Қуръони Карим оятларида айtilган модаллик орқали Худо «бу ерда ва ҳозир» мавжудлигини англатади. Модал ва тил моҳиятан шундай тузилганки, Худо яратган дунёда унга ўхшаш бўлмаслиги ёки Унинг йўқ бўлиб кетмаслиги учун кўпгина алоқа имкониятлари бор. Ушбу трансцендентал тушунча бутун Қуръонда, саҳиҳ ҳадис адабиётида ва Ислом тараққиёти тарихида кенг тарқалган. Барча асосий мусулмон мутафаккирлари, ҳатто файласуфлар ва адабиётшунослар ҳам маълум даражада бир хил йўл тутганга ўхшайдилар: сирли, таъсирчан ва Унинг моҳиятидан беҳабар бўлган трансцендентал худо туйғуси ва унга бўлган ишонч, лекин айни пайтда жуда Ўзининг илми, кучи, раҳм-шафқати ва севгиси билан Ўзининг яратганларига яқин. Қуръоннинг баъзи терминларида тил бузилиши мавжуд. Бу инсон тилининг номувофиклигини, номукаммаллигини, Худонинг тасвирсиз сирини ва инсониятнинг Худо тўғрисида ҳамда Унинг ваҳийси, Унинг мавжудлиги тўғрисида аниқ билимларга эга бўлишига тўлиқ боғлиқлигини тан олишни англатади.

Тизимли Қуръон парадигмаси Қуръоннинг ҳақиқийлигини тасдиқлайди. Қуръонни жамлаш нуқтаи назаридан ҳозирги Инжилга умуман ўхшамайди. Биринчидан, Қуръон муқаддас, ёзиб олинган, пухта сақланган ва ваҳий қилинган вақтдан бошлаб, яъни бошланиш пайтидан бошлаб уйғунлаштирилган. Вақт ўтиши билан насроний ва яҳудийларнинг канонизациялаштириш тушунчаси мусулмонлар учун бегона. Мусулмонлар Қуръонни Худонинг одамларга юборган сўнгги ва охириги ваҳийи деб билишади. Мусулмон манбалари Қуръоннинг матни Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳаёт-

лик даврида тўлиқ ёдланган ва баъзи ёзма шакллarga киритилганлиги тан олишади. Ҳаётининг охирида, ал-Фурқий ёзади: «Муҳаммад (С.А.В) Қуръонни тўлиқ ёки қисман эшитган ва ёдлаган 30000га яқин замондошлари бўлган. Улардан баъзилари ўқиш ва ёзиш имкониятига эга эдилар ва Қуръонни қисман ёки тўлиқ ёзишга мажбур эдилар».³⁶ Муҳаммад пайғамбар ўз хизматининг бошиданок Қуръоннинг илоҳий табиати ва бошқа хусусиятларини билганлиги, Бу тарихий далиллар билан тасдиқланган ва Ғарб олимлари томонидан тан олинган нарсадир. Муҳаммад ўз издошларига Қуръондан парчаларни қироат қилишни одатий равишда уларни ёддан билмагунча давом этган. Қуръон матнини ёд олиш Пайғамбар алайҳиссалом давридан бери ҳар бир авлодда миллионлаб мусулмонлар томонидан умумий амал қилинган.

Шунингдек, шарқшунослар томонидан ёзиш маҳорати Маккада ўзининг меҳмондўст атмосфераси туфайли кенг тарқалганлиги тан олинган. Ваҳийни ёзишда Муҳаммад пайғамбар котиблардан фойдаланганлиги ҳам тарихан тасдиқланган ва Ғарб илм-фан томонидан тан олинган ҳақиқатдир. Мадинага борганидан кейин унинг котибларни иш билан таъминланганлиги тасдиқланган. Ушбу далиллардан ва шунга ўхшаш бошқа ишончли анъаналардан келиб чиққан ҳолда, мусулмон уламолари Қуръоннинг бутун матни пайғамбарнинг ҳаёти даврида бир шаклда ёзилган деб хулоса қилишади. Шунингдек, улар бир овоздан пайғамбар Муҳаммаднинг ўзи ҳам оятларни (surahs) сураларга ажратиш учун жавобгар бўлганлигини таъкидлашади. Муир, Буртон ва Смит каби кўплаб Ғарб олимлари бу хулосаларга қўшиладилар. Масалан, епископ К. Крагг «Бу ерда Пайғамбар айтган гапларининг асл моҳияти Қуръонда тўлиқ кўрсатилмагани тўғрисидаги тасаввурга ўрин йўқ», -деб белгиласа, Триттон, Гибб, Қуръон Пайғамбарнинг ҳаёти даврида қисман ёзилган деб айтади. Ваттнинг айтишича, «Қуръоннинг кўп қисми Муҳаммаднинг ҳаёти давомида бир шаклда ёзилган эди».³⁸

Бу ерда Муҳаммад пайғамбардан кейин (632-йилда вафот этган) Абу Бакр Умарнинг (халифа) талаби билан кейин ёзма материални бир жилдга тўплашни буюрганлигини эслатиб ўтамыз. Бу ишга

пайғамбарнинг котиби Зайд ибн Тхабит раҳбарлик қилган ва буни Абу Бакр учун бажарган. У Қуръоннинг ёзма матнларини тўплади, уларни ўз хотирасида текширди (у hafiz эди), бошқа ҳимоя воситаларидан фойдаланган ҳолда битта жилдга тўплади. Усмон (халиф 644-665-й.) Умар Зайдга худди Макка лаҳжасига мувофиқ ёзма равишда битта матнни англиштиришни буюрди. Шунинг учун, Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васалламнинг вафотидан сўнг al-Faruki сифатида 12 йил ичида ёки Ваттнинг таъкидлашича тахминан 18 йил ичида Қуръоннинг стандарт, тўлиқ, ёзма тўплами расмий равишда нашр қилинди ва тажрибали ўқитувчилар билан биргаликда империянинг катта шаҳарларида ўрин топди.

Шу вақтгача Қуръон ўз кучини йўқотмаган. Жон Буртон ўз китобини қуйидаги сўзлар билан яқунлайди: «Қуръоннинг фақат битта матн мавжуд эди. Бу умумий эътироф этилган матн бўлиб, унга мусулмонларнинг ибодати асосланган. Шундай қилиб, битта матн мусулмонларни ҳар доим бирлаштирган. Бугун бизда қўлимизда бўлган нарса – бу Муҳаммаднинг мушафидир. Ортодокс мусулмонларнинг фикрига кўра, Қуръон матни шундай сақланиб қолиниши ҳақиқатдан ҳам Аллоҳнинг мўъжизасидир. Дарҳақиқат, Қуръонда Макка даврида Аллоҳ уни ҳимоя қилиш ҳақидаги ваъдасини келтиради: «Биз, шубҳасиз, зикрни нозил қилдик ва уни албатта муҳофаза қиламиз» (15:9). Бу илоҳий ваъда ва Қуръоннинг ғаройиб табиати ва тақлидсизлиги (i'jaz) туфайли ҳеч ким унинг матнига бирон бир нарсани кирита олмаган. Бинобарин, ҳар доим барча мусулмонлар қўлида Қуръоннинг битта матни бор эди, бу ҳамма учун тан олинган матн эди.

Қуръон қироатнинг еттита тури нозил қилинган. Ушбу қироат турлари Пайғамбарнинг ўзи томонидан маъқулланган ва тоқат қилинган, чунки улар қироатчиларнинг қабилавий ёки маҳаллий тил анъаналарига мувофиқ бўлган, бошқача айтганда, мақсад мусулмонлар учун қироат қилишни енгиллаштириш эди. Ушбу қироатнинг турлари оятларнинг маъноси ёки тузилиши ёки шаклида кўп ўзгаришларга олиб келмайди.

А. С. Тритгоннинг кузатишларига кўра:

Қуръоннинг етти ёки ўн хил «қироатлари» мавжуд; буларнинг аксарияти инглизча сўзни англатади, матнни талаффуз қилишнинг ҳар хил усуллари, айрим ҳарфларнинг элизацияси ёки ассимиляцияси бўлиши мумкин. Вокализациянинг кўплаб турлари қайд этилган, аммо улар, мутахассислардан ташқари бошқаларга аҳамиятсиз бўлиб кўриниши мумкин: улар бу маънода муҳим фарқ қилмайди.⁴⁰

Бундан ташқари, Қуръон ва пайғамбарнинг асл тили бўлган араб тили бугунги кунда дунёдаги энг кенг тарқалган тиллардан бири бўлиб, миллионлаб одамлар ўзларининг биринчи тили сифатида фаол фойдаланмоқдалар. Аслида, бу минглаб йиллар давомида узлуксиз тирик қолган ягона семит тилидир ва бундан ташқари охириги ўн тўрт аср давомида деярли ўзгаришсиз қолган ягона тирик тил. П. Хиттининг таъкидлашича, Қуръон «тилни бир хил тутган». Шундай қилиб, бугунги кунда Марокаш араблари ёки ироқликлар томонидан ишлатилган шевадан фарқли равишда ўз шеваларини қўлланадилар аммо уларнинг барчаси бир хил услубда ёзадилар».⁴¹ Аслида, Эспозитонинг таъкидлашича, Қуръон «ривожланишнинг асоси бўлган». Араб тилшунослиги ва араб тили грамматикаси, луғати ва синтаксисининг ривожланишига замин яратди.⁴²

Бундан ташқари, Инжилдан фарқли ўлароқ, Қуръон издошлари буни Худонинг илоҳий каломи, ваҳий сўзлари деб билишади. Бу сўзнинг аниқ таърифи учун меъёрийдир, мусулмонлар Қуръондаги сўзларнинг изоҳлари ва маънолари борасида бир-бирларидан фарқли фикрлашса ҳам улар ҳеч қачон уни матннинг ҳақиқийлигига шубҳа қилмайдилар. Шуниси қизиқки, мусулмонлар бутун тарих давомида истисносиз Қуръоннинг ҳар бир қисмини – бутун Қуръон матнини Худонинг сўзма-сўз сўзлари сифатида қабул қилишган. Улар ўзларининг диний эътиқодларини биринчи белгиловчи тамойили ва Қонунларининг асосий манбаи ҳамда дин масалалари бўйича аниқ ваколат сифатида, бошқа ҳеч қандай ҳокимият томонидан бекор қилинмаган деб эътироф этдилар.

Хулоса қилиб айтганда, Ислом Худоси парадигмасининг соддалиги, оддийлиги, изчиллиги ва доимийлиги унинг Қуръони Каримнинг тарихий поклиги, ҳақиқийлиги ва меъёрий табиатидан келиб чиққанлигини кўрсатиб турибди

ХУЛОСА

Ушбу тадқиқот инсоният қандай қилиб Худони ўз онги доирасида тасаввур қила олганлигини ва динни шу мақсадда хизмат қилиш учун қўлланганлигини ҳамда бу Илоҳий идрок билан боғлиқ турли хил ғалати жиҳатлар олиб келганлигини кўрсатишга ҳаракат қилди. Буюк мудофаа ҳар доим Муқаддас Ёзувларга мурожаат қилганликда эди, кўрсатиб ўтганимдек, шубҳали диний мунозараларда Худо мавзусини ёритишда ишлатиладиган тилни метафорик ёки сўзма-сўз таржима қилишга эҳтиёжи борми?

Қандай бўлмасин, антропоморфизм, инсоний хусусиятлар ва ҳис-туйғуларни Худога мужассам қилиб кўрсатди, оғзаки тасвир, жисмоний шаклда ёки қатъий монотеизм ўртасида тўғридан-тўғри ва тескари алоқа мавжуд. Бу шуни англатадики, трансценденция ва бетакрор Худо ҳақидаги тушунчалар ҳамда Ягоналигини англаш ҳисси борган сари йўқолиб боради ва унга жисмонийлик тушунчалари киритилиб қонунлаштирилади. Худони «очиб беришга» қанчалик кўп уринишса, у чексиз илоҳий изланишлар ва кўпинча Унинг табиати, моҳияти ва ташқи кўриниши бўйича тарқалиб кетган мунозараларни ҳисобга олган ҳолда, шунчалик «яширин» бўлиб қолади. Ушбу тескари муносабатлар мавжудлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир.

Антропоморфизм ғоялари киритилгандан сўнг, ноаниқлик бир хилликни келтириб чиқаради ва Худонинг бирлиги ва трансценденциясининг тарқоқ тушунчасини хавфлилиги кучаяди. Ислоннинг энг катта кўркувларидан бири Қурон ва ҳадисда таъкидланганидек, тахвид қоидаларини бузиш бўлганлиги Қуръон оятларида аниқ кўрсатилган. Шундай қилиб, Исломда Худо ёлғиз, ягона ва буюқдир, мусулмонлар ширкка доимо ҳушёр бўлиб, Унга шерик қидиришда ёки Унинг яқдиллигига шубҳа келтирувчи тушунчаларини сусайтиради ёки ўзгартиради. Бошқа томондан, Худо ҳақидаги Инжилдаги тушунча антропоморфик, жисмоний ва баъзан инсоннинг ақл-идрокига ва мантиғига қарши курашади.

Ушбу тадқиқотнинг бирламчи тасдиқлари, топилмалари ва хулосалари қуйида келтирилган:

(1) Ибронийча Инжилда келтирилган Худо парадигмаси бир-бирига тўғри келмайди. Кутбли тенденциялар сезиларли даражада кўриниб туради. Трансцендентал монотеизм мавжуд, лекин у тизимли равишда тақдим этилмаган, аниқ ишлаб чиқилмаган ва мумкин бўлган ногўғри тушунчалардан ва талқин қилинишдан ҳамда бузиб қўлланишдан тўлиқ ҳимоя қилинмаган. У Иброний Инжилнинг барча китобларида парчалар каби тарқалган. Иброний Инжилнинг матнидан Худо мутлақо бошқа эканлиги тўғрисида тушунчага эга бўлиш учун бир-бирига қарама-қарши бўлган жуда кўп баёнотлар ва далилларни синаб кўриш, ҳаддан ташқари кўп маълумотлар йиғиш ва маълум бир қийинчиликларга дуч келиш керак бўлади. Буни ташқи ёрдамсиз қоникарли даражада бажариб бўлмайди.

Бундан фарқли равишда худонинг антропоморфик тушунчаси яққол намоён бўлади. Антропоморфик тавсифлар, атрибутлар, фазилатлар ва тасвирлар жуда кўп ва бутун матнда шу қадар кенг тарқалганки, ҳатто ўқиганда ҳам Иброний Инжилнинг Худоси таассуротини, шубҳасиз, антропоморфик қилиб қолдиради. Инжилдаги антропоморфизмнинг аксарияти содда, баъзида аниқ ва корреалдир. Бундай график тасвирлар, тўғри дин алоқасини тузишга зарур бўлган модаллик учун зарур эмас, фақат худони мутлақо тимсол деб билладиган диний тушунча турларидан ташқари. Худони жисмга, юра олишга, гаплашишга, кимнидир қидиришга, йиғлашга, дам олишга, курашишга, тавба қилишга ва ҳоказо тимсолларга эга Зот сифатида тақдим этилади. Баъзи ҳолларда унга куч, билим, раҳм-шафқат, адолат, беғаразлик, универсаллик ва ҳоказо сифатлари етишмайди, бир сўз билан айтганда трансцендент Худого тегишли асосий белгилар етишмайди. Бошқа томондан қараганда, инсоннинг кўпгина чекловлари, фазилатлари ва тоифалари шундай номланганки, у кўпинча одам қиёфасига кирса-да, лекин ундан юқори мартабага ёки улкан қисмга эга бўлади. Ушбу парчаларнинг аксарияти мажозий маънода талқин қилиниши мумкин, аммо уларнинг аксарияти матнга бундай изоҳ бера олмайди. Баъзида, бизнинг олдимизда бўлган нарса, одам

Худони бошқа қиёфада эмас, балки ўз суратида, қиёфасида яратганлиги истехзо билан кўринади. Бинобарин, ушбу тасвир кўпинча ўзининг яратувчисининг таъсирчанлигидан азият чекади. Хулоса қилиб айтганда, Иброний Инжилининг Худоси, Муқаддас Ёзувда айтилганидек, «Трансцендент Мукамал» илоҳ деб ҳисобланмайди, аксинча одамларнинг номукамаллигини ва ўзларига илоҳийликни мужассам этишга уринишларининг кўзгудаги акси кабидир.

(2) Иброний Инжилида акс эттирилган Худо парадигмаси прогрессив ва эволюцион кўринишга эга. Кейинги пайғамбарларнинг, хусусан милоддан аввалги VIII асрдан кейинги Худо ҳақидаги тушунчаси аввалги ёзувларга қараганда анча ривожланган, тизимли ва бирлаштирилган бўлиб, лекин ҳар доим ҳам фоний ёки антропоморфик эмасдир. Ҳеч бўлмаганда, Муқаддас Ёзувда айтилганидек, бу башоратли тушунча аввалги ёзувлар сингари антропоморфик, аммо бошқа шаклда кўрсатилган. Амалдаги антропоморфик иборалар, маълум даражада, тозаланган ва баъзида мистик тажриба ёки руҳий акс эттириш туйғусини билдиради. Уларнинг аксарияти Мусо деб номланган китоблар ва бошқа аналогларига қараганда мажозий осонроқ талқин қилинади. Шунга қарамай, улар барибир антропоморфик ва номукамал илоҳий тушунча ва тасвирларни билдирадilar.

(3) Анъанавий Раббий ақли Иброний Инжилининг Худо парадигмасига жуда яқин. Дарҳақиқат, баъзида Раббий худоси Иброний Инжилининг Худосидан кўра антропоморфик, жисмоний, таниш ва боғлиқ бўлиб туюлади.

(4) Фалсафий ва трансцендентал тафаккур, жисмоний бўлмаган ёки антропоморфизм маъносида (диний яҳудийлар томонидан) инжилдан ташқари деб қаралган. Худо тўғрисида бундай тушунча Раббий даврдан кейинги асрлар давомида яҳудийларнинг урф-одатларида кенг тарқалган эмас эди. Илоҳий тушунчага (асосан, ташқи таъсир остида) фалсафий ўткирликни киритишга уринган Фило ва Маймонидлар сингари одамлар, афсуски, ўзларининг трансцендентал ғояларига ишонтира олмадилар. Уларнинг қарашлари ёзув мат-

нлари ва иброний меросига зид деб ҳисобланган.

(5) Инсон табиати ва Инжилнинг антропоморфик маънога эга оятларининг келиб чиқишини англаш қийин эмас. Ушбу антропоморфик йўналтирилган, бадий жихатдан тузилган ва баъзида ноахлоқий равишда берилган Иброний Инжилнинг парчаларини яратишда инсон ижодининг аҳамияти катта бўлган. Бир неча асрлар давомида эътиборсиз қолдирилган Иброний Инжили инсоний элементининг келиб чиқиши ва табиати, XIX асрдан бери кўплаб Инжилни тадқиқ қилган олимлар томонидан айтиб келинмоқда. Бу деярли одатий тушунчага айланди яъни Иброний Инжилида кўпгина диний, ахлоқий ва диний қийинчиликлар хусусан илмий доираларда муҳокама қилинади.

(6) Иброний Инжилнинг Худонинг сўзсиз исботланган Каломи эканлиги ҳақидаги анъанавий даъволарни мантиқий равишда исботлаб ёки мантиқий равишда асослаб бўлмайди. Замоनावий танқидий илм-фан унга инсоннинг сўзи аралашган Худонинг сўзи билан билвосита илҳом сифатида қаралади. Худога тааллуқли кўп асрлик аллегорик талқинлар ва кутбли қарама-қарши тенденцияларнинг мавжудлиги бу муаммоли оятларнинг теран маънога эгаллиги ва чексиз сирларининг исботи эмас, аксинча бошқа йўллар билан, уларнинг аниқ чегаралари ва номукамаллигини тасдиқлайди. Деярли барча Инжил олимлари бу муаммоларнинг барчасини ўзлари билмаган ҳолда тан олишлари Иброний Инжилнинг ҳозирги шаклида Худонинг илоҳий Каломи сифатида қабул қилинмаслигини исботлайди.

(7) Янги Аҳд яҳудий дунёсидан узоқ ва эллинистик фикрлашга шакллари ва дунёқарашига жуда яқин бўлганга ўхшайди. Бундан ташқари, у динга эмас балки Исога асослангандир. Эски Аҳддаги фарқли ўлароқ, Янги Аҳдда кўплаб дин шакллари келтирилган ва уларнинг барчаси бир-бирига мос келмайди. Ушбу теологик моделлар янада муаммоли, бир-бирига тўғри келмайдиган ва ўзаро зиддиятлидир.

(8) Янги Аҳд бу Исо ўзи айтган ва ёзган нарса эмас, ўзи ҳақида тушунган нарсаси ҳам эмас. Бу черков ва насронийлар у ким бўлганлигини ёки бўлиши кераклигини изоҳидир.

(9) Анъанавий насронийларнинг дини асрлар давомида акс этган, қарама-қаршиликлар ва ривожланишларнинг натижасидир. Янги Аҳд матнини ҳақиқий маъноси ва аниқ илоҳиётга қизиқишнинг ягона маҳсули эмас. Аслида маданий воқелик, сиёсий мотивлар, шахсий режалар ва вендетталар унинг шакли ва мазмунини шакллантиришда муҳим роль ўйнади. Янги Аҳдда ҳам тарихий илоҳиёт ривожланган, анъанавий ва том маънода аниқ кўрсатилмаган. Ҳеч ким буни Янги Аҳд ёзувларининг асл моҳияти эканлигини ташқи аралашувсиз исботлай олмайди. Буни баъзи Янги Аҳд ёзувларидан изоҳлаш мумкин, лекин буни матнга бузмасдан амалга ошириш мумкин эмас.

(10) Насроний дини мужассамлик, айниқса том маънода мутлақо жисмоний ва антропоморфик бўлиб, Муқаддас Учбирлик тушунчасини қабул қилиб унга сажда қилади. Аслида, бу баъзи бир семитларнинг диний онгида танавий фикрлар эпитомини шакллантиради. Мужассамликда Худо ва инсон ўртасидаги амалий бўлиниши имконсиздир. Аслида, Логос илоҳий кучга эга, ҳукмрон, кўринадиган ва унга сажда қилинган, Исо алайҳиссалом эса инсон сифатида берилиб унинг соясида қолади. Шунга қарамай, Худо тез-тез эсга олиниб, лекин камдан-кам ҳолларда Ўзининг ҳақиқий ва табиий қиёфасида кўрсатилади. Аслида, Ота Худо, муқаддас Уч Бирликнинг таҳмин қилинган биринчи шахси ва борлиқнинг асл манбаи, учликнинг таҳмин қилинган иккинчи шахси Раббимиз Исо Масихга иккинчи ўринни берганга ўхшайди. Худо Ота кўпинча кўринмас бўлиб қолади. Насронийлик, ўзининг анъанавий оммавий маъносида, аслида «насронийлик» сўзи айнан шу маънони англатади. Бу Исо Масихга имон келтириш ва унинг шахсини илоҳийлаштиришдир. Ушбу тарихий инсон сиймосининг тўлиқ илоҳийлик мақомига кўтарилиши насронийликнинг ривожланишидаги бузилишни англатади. Ҳақиқатан ҳам Мужассамлик антропоморфик ва жисмоний тушунчадир, насроний динининг охир оқибат қилган нарсаси – бу «Муқад-

дас Улуғворликни», муқаддас Бошқа Зотни, номукаммаллик ва қабихлик оламига олиб келишдир. Бу уни номукаммаллик занжирига боғлаб қўйди ва амалда Исони икки марта, бир марта жисмоний ва концептуал равишда хочга михлади, Исонинг хабарини йўқ қилиб, уни янгидан яратди. Бу Худога қарши ва Семит монотеистик онгига қарши бўлган энг катта хатодир.

(11) Дин мужассамлиги парадоксал эмас. Бу тўлиқ ва мутлақо қарама-қарши. Исонинг асл моҳиятини ва унинг Худо билан муносабатини туширишга уринаётган асрлар давомида юз берган диний мунозаралар, қийинчиликлар, воқеалар, баҳс-мунозаралар ва сиёсий аралашувлар ушбу насроний таълимотининг қарама-қарши табиатининг аниқ белгилари ва аниқ далиллари бўлиб, буларнинг барчаси инсон онги ва оқилона тафаккурига жиддий муаммолар туғдиради. Мужассамлик ҳақидаги даъволарни қондириш учун ва мантиқий шакл бериш учун барча мантиқий тоифалар ва оқилона аксиомаларни бузиш керак бўлади. Ушбу мантиқий хатоларга, агар Исонинг Инжили Исонинг ўзи билан эмас, балки Ота Худо кўпроқ боғлиқ деган хулосани қабул қилсак, ҳамда бу фақат Худони севиш баёни деб қабул қилиш бу диний кабуслардан чиқишнинг ягона йўли. Бундай очиқ ва самимий эътирофларсиз ҳатто анъанавий тусдаги мужассамланишнинг метафорик талқинлари тушунарсиз бўлар эди.

(12) Янги Аҳдни йиғиш ва канонизация қилиш жараёни узок ва муросасиз иш эди. Асрлар давомида тарқалиб, кўплаб ҳудудларни, одамларни ва ниятларни қамраб олган ҳолда, табиий равишда кўплаб саволлар ва муаммолар туғилиб, Янги Аҳд матни Худонинг сўзлари эканлигига шубҳа туғдирди. Бузишлар, қўшиб қўйиш, матнли ўзгартириш ва бошқа кўплаб омиллар (ушбу ишда келтирилган) Янги Аҳд матнининг поклиги ва тарихий ҳақиқати борасида жиддий саволларни туғдиради. Ҳозирги пайтда бу барча қийинчиликларни Янги Аҳд олимларининг кўпи яхши билишади. Шунини инобатга олган ҳолда, канонизация жараёни узок давом этганлиги (одамларнинг аралашуви, Янги Аҳд матнини бошқариш ва эксплуатация қилишнинг асосий исботи), Янги Аҳд ёзувларининг инсон келтириб

чиқарганлигини ва табиатини қабул қилиш ҳамда таъкидлаш вақти келди.

(13) Инжилдан фарқли ўлароқ, Қуръон бошиданок бирлаштирилган эди. Уни бирлаштириш жараёни бир неча асрлар давомида юрмаган, Қуръон бир неча йил ичида ва илк қабул қилувчиларнинг ҳаётлигида юз берди. Матннинг ҳаққонийлиги, софлиги ва универсаллиги бу тарихий ҳақиқат бўлиб, мусулмон ва мусулмон бўлмаган олимлар ва бошқа манбалар томонидан тан олинган. Асрлар давомида кўплаб мусулмон бўлмаган олимлар Қуръоннинг турли жиҳатларига оид кўплаб саволлар ва эътирозларни билдиришган. Ҳозирги пайтда Қуръоншунослик соҳасида фаол иш олиб борувчилар орасида бир хил фикрга келинмоқда, Қуръон матнининг бирлиги, универсаллиги ва поклиги шубҳасиз тарихий ҳақиқатдир. Қолаверса, ўн тўрт асрдан кейин ҳам Қуръонга ўхшаш битикни яратишда қийинчиликлар юзага келмоқда. Бошқа томондан қараганда, бундан тўрт аср илгари илоҳий ҳимояланганлиги, матннинг сақланиб қолганлиги ва поклиги ҳақидаги даъвоси ҳамон бузилмаган. Узоқ асрлар давомида матннинг тозаллиги, бирлиги, ички ва умумийлиги унинг Худо каломи сифатида илоҳий мақомга эга эканлигидан далолат беради.

(14) Қуръони Карим Парадигмаси трансценденциалдир. Унинг монотеизми соф, қатъий ва мутлақдир. Қуръонда Аллоҳнинг улғворлиги, бошқа ва ўзига хослиги ҳамда камолоти тушунчаси мунтазам равишда яхши тушунтирилган. Бу сон-саноксиз Қуръон оятлари томонидан қўллаб-қувватланган ва турли хил усуллар ва далиллар билан тасдиқланган. Инжилдан фарқли ўлароқ, бу мумкин бўлган бузишлардан (бошқа худоларнинг ҳақиқий худолар каби мавжудлиги, Худонинг изнисиз зарар ёки фойда олиш мумкинлиги, куч, билим, одамнинг бўлиниши ёки Худонинг бошқа қисмидаги бўлинишлар ва ҳ.к.) ҳимоя қилинади. Бундан ташқари, бу трансценденциянинг мавҳум тушунчаси эмас, балки Худонинг мувозанатли ва жонли тушунчаси. Худо Ўзининг чексиз илми, қудрати, муҳаббат, раҳм-шафқат ва бошқа ижобий фазилатлари билан яқиндир. Инжилдан фарқли ўлароқ, Қуръон парадигмаси изчил ҳамдир. Унинг исм-

лари ва сифатларида мукаммал бўлган ягона битта буюк Худо бор. Унинг моҳияти номаълум бўлса ҳам, У Ўзининг аломатлари, хусусиятлари, фазилатлари ва ишлари орқали танилган. Бундай улуғвор Худо ҳақидаги ғоя Қуръоннинг бутун матнида доимий равишда етказилган. Унинг кучли ахлоқий табиати ва эгалитар оҳанги Қуръон матнининг ўзида ҳам намоён бўлади. Қуръоннинг ахлоқий трансцендентал тавҳиди тизимли ва ўзига етарли. Парадигмани тақдим этиш, тушунтириш ва ҳимоя қилиш учун Қуръон ташқи ёрдамга ёки ўзбошимчалик билан тушунтиришга муҳтож эмас.

(15) Қуръон Худосининг Парадигмаси жисмоний ҳам антропоморфик ҳам эмас. Қуръондаги оз сонли антропоморфик иборалар, матннинг ўзида йўқ бўлган фактлар ёки метафораларни ўйлаб топмасдан ҳам, мажозий талқинлар юритса бўлади. Бундай антропоморфик бўлмаган тушунтиришлар матндан (ёки Қуръон матни ичидан) ёки тилда кенг тарқалган метафора орқали олинishi мумкин. Бу ҳақиқат асрлар давомида кўплаб мусулмон уламолари ва диншунослари томонидан тасдиқланган. Бундан ташқари, ушбу антропоморфик иборалар, агар Қуръоннинг параметрлари доирасида сақланиб қолса, Худо ва инсон ўртасидаги алоқа жараёнида зарурий моддани яратишга ёрдам беради. Қуръон парадигмаси ушбу модалликни график антропоморфизм ёки корпореализмга мурожаат қилмасдан яратишга қодир. Бинобарин, Ислом ўзининг кучли антиантропоморфик қараши билан танилган, сўзма-сўз талқин қилувчилардан ташқари, асосий исломий фикр ҳамиша Худони жисмоний ва антропоморфик тасвирлардан четда қолдирган. Ушбу нозик мувозанатни Қуръоннинг яхши сақланиб қолган матни ушлаб туради.

Менинг фикримча, ақл ва илмий изланишлар асрида антропоморфлаштирилган Худо ҳақиқатдан ҳам Худонинг ўлимини англатади. Гарчи бу нарса драматик маънода бирлаштирилган бўлса-да, аслида бу жуда муҳим масала бўлиб омилларга асосланган ва яхшиямки ҳақиқатга яқин эмас. Чунки бу антропоморфацияланган Худо ўлди, аммо монотеистик Худо эмас. Менимча, секуляристтик дунёқарашнинг муваффақияти кўп жиҳатдан унинг интеллектуал жозибаси билан боғлиқ бўлиб, худонинг интеллектуал бўлмаган версиясига

қарши, Худо бизнинг бешта хиссиётларимиз томонидан бошқарилади ва Нитса таъкидлашича доимо бизнинг «ачинишимизга» лойиқдир. Муаммонинг ҳар қандай ечими учун биз илмонийлик бу хурофот устидан зафарлар эмас, балки инсониятнинг глобал равишда бегоналашуви, ҳаётнинг мазмуни ва маъноси йўқолиши ва трансцендент Худога бўлган эҳтиёждан бошқа нарса эмаслигини тан олишимиз керак.

Ўрта асрларнинг охирида Эски дунё тўртта йирик тамаддунга бўлинган эди. Улардан учтаси ҳозир маълум даражада ёки дунёвийдир. Аммо тўрт тамаддуннинг бири бўлган Исломда вазият умуман бошқача. Э. Геллнернинг сўзлари билан айтганда: «Исломда секуляризация ҳукм сурмоқда, деб айтиш асосли эмас. Бу ёлғон. Ислом бир аср аввалгидай кучли. Қайсидир маънода, кучлироқдир ҳам».⁴³ У бу барқарорлик ва кучга қаршилиқни унинг «кескин ва қатъий яккалик» билан боғлайди. Шу сабабли, Қуръон худоси парадигмаси замонавий атеистик чақириқларга қарши туриши ва бошқа тамаддунларни ларзага келтирган хавф-хатарларни ўз моҳиятининг тубига сингдиришга қодир эканлигини тан олиш керак. Қуръон худосининг парадигмаси тизимли, ахлоқий ва трансценденциалдир. Бу мантиқан оддий ва тушунарлидир. У Муҳаммад пайғамбарнинг шахсига ёки ҳатто Худонинг Ўзига эмас, балки кўпроқ одамларни кутқариш, художўйлик ва ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ислохотларга кўпроқ эътибор қаратилган. Бу теосентрикт эмас гомосентриқдир. У, шунингдек, ўзининг табиати, ахлоқий жиҳатлари билан ҳақиқатан ҳам универсалдир ва иркий тафовутнинг барча имкониятларини, танланган ирқ тушунчалари, ваъда қилинган ерларни ва бошқа мумкин бўлган шахсларни йўқ қилади. Унинг ички илоҳий бирлиги бутун инсониятнинг бирлигини кафолатлайди.

Худо ҳақидаги бундай тушунчани учала семит урф-одатлари талаб қилган, аммо Инжилнинг матни бунга зиддир. Худонинг номоддий ва антропоморфик бўлмаган унсурларига урғу бериш билан, бу анъаналар бузилмайди. Аксинча, ушбу диний урф-одатларнинг мақсадларига эришиш мумкин. Ушбу содда, аммо ажойиб Худо ҳақидаги тушунча ёрдамида инсон ва Худо ўртасидаги масофани

озайтириш ҳамда илм-фан ва имонни яқинлаштириш мумкин. Бу замонавий илм-фан ва фалсафа Худога ишониш учун очилаётганга ўхшайди. Масалан, Пол Чарлз Уилям Девис (1946-йилда туғилган), Аризона штат университетида ишлайдиган физик, космолог ва астробиолог, коинотнинг бефойда ва маъносизлиги ҳақидаги фикрларга қарши чиқди. Девис яна бир нарсани таъкидлайди: «Гарчи кўплаб метафизик ва теистик назариялар ёлғон каби туюлса ҳам, улар коинотнинг мавжудлиги ва у ўз ҳолича ҳеч қандай сабабсиз мавжудлигига ишониш бемаънилик эмас... Аслида биз бу ерда бўлишимиз керак.⁴⁴ Девис, Худо ҳақида камроқ антропоморфик нуқтаи назардан ўйлаш балки Худони трансцендент яъни «универсал онг», «олий яхлит тушунча» «ўзи» ёки «ижодий куч» деб ҳисоблаш кераклигини таъкидлайди. Унинг таъкидлашича, фақатгина маълум бир вақтдан ўтган ва инсоннинг ҳаракатларидан юқори бўлган Худо атрофимиздаги табиий фаолият учун ҳар қандай ҳақиқий маънога эга бўлиши мумкин.

Мен илм-фан Худо ҳақидаги тушунчага мувофиқ бўлиши лозим ёки ҳар қандай очилишлар фақат фанга тегишли деб ўйламайман. Аксинча, таъкидламоқчиманки, Худо ҳақидаги кўпол, антропоморфик ёки жисмоний тушунча, замонавий интеллектуал фикр ва Худога ишониш ўртасида қатъий турган катта тўсиқдир. Бу дин ва Худо обрўсини заифлаштирди ва энг ёмони уни йўқ қилди. Инсон ақли ҳақиқатан ҳам Худони инсонда мужассамлигини тушуна олмайди ва Унга биз ибодат қилишимиз керак бўлган Зотни тасаввур қила олмаймиз, аммо У коинотдан ҳам улқандир. Илоҳий антропоморфик жиҳатдан жисмоний тушунчалар замонавий атеизмнинг етакчи омилларидан бири бўлиши мумкин. Диний онг ва интеллектуал фикрлаш ўртасидаги бу тўсиқни, ахлоқий гўзал Худони қабул қилиш орқали сезиларли даражада қисқартириш мумкин. Бугунги кунда ишонишдаги қийинчилик, бундай ишончга боғлиқдан эмас, балки онгга ёқмайдиган ва бирдан кучсиз ҳолда пайдо бўладиган антропоморфик ва жисмоний Худо ҳақидаги тушунчадир. Шундай бўлса-да, ечим мавжуд. Бу Куръондаги тасвирланган Худодир.

Қуръон, одамлар излаётган ва қабул қила оладиган, тушунадиган тилда сўзлашадиган ва Худони мантиқ билан идрок этиш имкониятини беради. Шундай қилиб, Қуръон ҳақиқий илоҳийликка ва диннинг ўзига бўлган глобал ишончнинг тикланишига Инжилдан кўра кўпроқ ҳисса қўшиши мумкин. Унинг мутлақ бирлиги, яхлитлиги, ўзига хослиги ва ошкоралигига, энг юқори ва соф маънода, шунингдек, Худонинг антропоморфик ва жисмоний тасвирланишини хавфини олдини олишга қаратилган диққат-этибор тенглаштирилмайди ва энг ўртача менталитет ҳам инобатга олинган ҳолда юқори идрок сифатида берилади. Шунингдек, бу мураккаб даҳрий фалсафанинг ва диннинг асосларига кенг тарқалган ишончсизликка қарши тура олган Исломий эътиқоднинг кучлилигидан далолат беради.

Худони буюк, бетакрор, ёлғиз ва ягона, коинотнинг ва унинг таркибидаги барча нарсаларнинг Яратувчиси ва Ҳукмдори сифатида қабул қилишдан бошқа чора қолмайди.

Муаллиф

ЗУЛЬФИҚАР АЛИ ШАХ – диншунослик бўйича Уелс Университетида (Буюк Британия) фан доктори илмий даражасига эга ва Исломушунослик бўйича аниқроғи «Қиёсий динлар бўйича» ихтисослиги бўйича Халқаро Ислому Университетида (Исломобод, Покистон) Магистр даражасига эга. У Уелс ва Шимолий Флорида университетларида дарс берган ва беш тилни, жумладан, инглиз, араб ва урду тилларини мукамал билади. Доктор Шах 25 йил давомида динлараро мулоқотларда фаол иштирок этиб, Шимолий Америкадаги кўплаб мусулмон жамоаларига ўзларининг диний раҳбарлари ва ICNA (Шимолий Африкадаги Ислому Доираси) каби бир қатор мусулмон ташкилотларининг миллий президенти сифатида хизмат қилган. Ҳозирда Шимолий Америка Фикҳ Кенгашининг Бош котиби ва Висконсин штатидаги Милуоки Ислому Жамиятининг диний директори, доктор Шах халқаро миқёсда қиёсий дин, илоҳиёт, Ислому, Қуръон, ҳадис, қиёсий фикҳ (Қонун), тасаввуф, Ислому цивилизацияси, Иброҳим динлари ва замонавий муаммолар бўйича суҳбатлашиш учун таклиф қилинган таниқли маърузачи ҳамдир. У бир қатор илмий мақолалар ва китобларнинг, жумладан, Астрономик ҳисоблар ва Рамазон Фикҳи мунозараларининг муаллифидир.

Изоҳлар

1. Френсис Бекон. Янги Органон ва тегишли ёзувлар, Фултон Х. Андерсон, эд. (Нью-Йорк: Либерал Артс Пресс, 1960), б. 52.
2. Ж. Самуел Преус. Динни тушунтириш (Лондон: Йель Университети Матбуот, 1987), 43-44-б.
3. Девид Хьюм. Диннинг табиий тарихи. Х. Э. Роот, тах. (Стенфорд: Стенфорд университети матбуоти, 1957), том 2. б. 28.
4. Людвиг Феербах. Диннинг моҳияти бўйича маърузалар. Ралф Манхайм, транс. (Нью-Йорк: Харпер & Ров, 1967), б. 17.
5. Чарлз Дарвин. Инсоннинг келиб чиқиши (Нью-Йорк: Апплетон ва Ко. 1962).
6. Клод Леви-Штраус. «Йиртқич онг» (Чикаго: Чикаго Университети матбуоти, 1966), б. 221.
7. Стюарт Гутри, «Булуллардаги юзлар»: диннинг янги назарияси (Нью-Йорк: Оксфорд университети матбуоти, 1995), п. 178.
8. Кевине Ж. Ванхозер. Бу матнда маъно борми? (Мичиган: Зондерван, 1998) б. 368.
9. <http://www.cnn.com/2009/LIVING/wayoflife/03/09/us.religion.less.christian/>
10. Жейкоб Нойнер. Худо томонидан мужассамланганлик: шаклланган яхудийликда илоҳийликнинг хусусияти (Филадельфия: Фортресс Пресс, 1988), 12-бет.
11. Майкл Фишбане. Инжил ва Раббий афсонасининг яралиши (Оксфорд: Оксфорд университети матбуоти, 2003), б.164.
12. Нойнер, Худонинг мужассамланиши. б.15
13. Суффрин. Э. Э. «Худо», Жеймс Хастингс, Дин ва Этика Энциклопедияси, Жон А. Селби, тах. (Эдинбург: Кессингер нашриёти, 1925-1940), 6-том, 296-бет. Раббий илоҳиётини ислом талқини учун Абу Муҳаммад Али Ибн Аҳмад ибн Ҳазм ал-Захири, Ал-Фасл ал-Милал ва ал-Аҳва ва ал-Ниҳол (Қоҳира: ал-Салом ал-аламиях Мактаби, нд), том.1 б. 161 ва кейинги.
14. Исadore Тверский. Маймониднинг ўқувчиси (Нью-Йорк: Бехрман матбуот уйи, 1972), б. 420.
15. Инжилни ким ёзган? Ричард Фридман (Нью-Жерси: Прентис Холл, 1978), б. 28.
16. Робин Л. Фокс. Тасдиқланмаган версияси: Инжилда ҳақиқат ва фантастика (Нью-Йорк: Пингвин китоблари, 1992), б. 360.
17. Чарлз Бигг, Искандариянинг насроний платонистлари: 1886-йил Бамптон маърузалари (Оксфорд: Сларендон Пресс, 1968), б. 102.

18. Юрген Молтманн. Хочга михланган Худо (Нью-Йорк: Ҳарпер & Ров, 1974), б. 99.
19. Ричард А. Норрис, тахр. ва транс. Масихий қарама-қаршилиқлар (Филадельфия: Фортгресс Пресс, 1980), 7-бет.
20. Жон Д. Д. Келли. Илк насроний ақидалари (Нью-Йорк: Девид МакКай, 1972), б. 72.
21. Норрисдан иқтибос қилинган, Масихий қарама-қаршилиқ, б. 114.
22. Алоис Гриллмаер. Насроний анъаналаридаги Масих, Жон Бовден, транс. (Атланта: Жоҳн Кнох Пресс, 1975), б. 119, б. 125.
23. Артур МакГифферт. Насроний тафаккур тарихи (Нью-Йорк: Чарлз Скрипнернинг ўғиллари, 1960), 1-том, б. 222
24. МакГифферт. Насроний тафаккур тарихи, 1-том, б. 144.
25. Адолф В. Ҳарнак, Ақида тарихи, Неил Бучанан, транс. (Нью-Йорк: Довер нашрлари, 1961), 4-том, б. 46
26. Гарнаск. Догма тарихи, 4-том, б. 47
27. В. Ҳ. С. Френд. Илк черков (Филадельфия: Фортгресс Пресс, 1985), б. 157.
28. Пол Тиллич. Насроний тафаккури тарихи, Карл Э. Браатен, тах. (Нью-Йорк: Симон ва Шустер, 1968), б. 75
29. Генрих Чадвик. Илк черков (Нью-Йорк: Дорсет Пресс, 1967), б. 198.
30. Гарри А. Волфсоннинг сўзлари, Рухонийларнинг фалсафаси, 3-нашр. (Кембриж, МА: Гарвард университети матбуоти, 1970), 1-том, б. 452
31. Жон Д. Д. Келли Илк насроний таълимоти (Нью-Йорк: Ҳарпер ва Брозерс, 1958), б. 314.
32. Г. Р. Дривер, Л. Ходжсон, тах. ва транс. Ҳераклид Несториуслар бозори (Оксфорд Нью-Йорк: Сларендон Пресс, 1925), б. 370.
33. Жон Хик, тах. Худо ҳақидаги афсонани мужассамлиги (Филадельфия: Вестминстер Пресс, 1977), б. 5
34. Карен Армстронг. Худо тарихи: Яхудийлик, Насронийлик ва Ислоннинг 4000 йиллик изланишлари (Нью-Йорк: Баллантин китоблари, 1994), б.131.
35. Бинямин Абраҳамов. Антропоморфизм ва ал-Қосим ибн Иброҳимнинг илоҳиётдаги талқини (Бостон: Брилл, 1996), б. 3.
36. Исмаил Р. Ал-Фаруқи, Лоис Л. Ислоннинг маданий атласи (Нью-Йорк: Масмиллан нашриёт компанияси, 1986), б. 100.
37. Кеннет Краг, Ислон уйи (Калифорния: Дискенсон Пабблишинг Ко. 1969), б. 7.
38. Уилям М. Вагт, Беллинг Қуръон билан танишиши (Эдинбург: Эдинбург университети, 1970), б. 37.
39. Жон Бертон, Қуръон тўплами (Лондон: Кембриж университети матбуоти,

1977), б. 239-40.

40. Артур Триттон, Ислом, эътикод ва амалиётлар (Лондон: Хутчинсон университети кутубхонаси, 1966), б. 18. Шунингдек, Аҳмад Али ал-Имомга каранг, Қуръоннинг турли хил ўқишлари: уларнинг тарихий ва лингвистик келиб чиқишини танкидий ўрганиш. (Лондон: 2006)
41. Филипп К. Хитти, Тарихдаги Яқин Шарқ (Нью-Йорк: Д. Ван Ностранд Ко. 1961), б.194.
42. Жон Л. Эспозито, Ислом бу тўғри йўл (Нью-Йорк: Оксфорд университети матбуоти, 1991), б. 23.
43. Эрнест Геллнер, Замонавий даврдан кейин, Ақл ва Дин (Лондон; Нью-Йорк: Роутлед, 1993), б. 5
44. Пол Девис, Худо фикри: Оқилона дунё учун илмий асос (Лондон: Саймон ва Шустер, 1992), б. 231-3

ҲИТИ китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир. Секуляризм Худо ўлганми-йўқми деган мавзуда баҳс олиб борар экан, антропоморфизм масаласи улкан аҳамият касб этади. Шах Яхудий-Насроний дунёкарашига диққатини қаратди ва ҳар бир Худо мавзусига оид учрашув доирасида, ҳақиқий диний ёзувлардан қай даражада натижа бўлди, диний мунозараларнинг якуни қандай, охири асрлардаги черков фармонлари ва юнон фалсафаси сингишини таҳлил қилди. Шунингдек, у тавҳид ва Ислом анти-антропоморфик позициясини таҳлил қилади. Шах, антропоморфик тушунчалар ва илоҳийликнинг жисмоний тасвирини замонавий атеизмнинг етакчи омиллари қаторида қабул қилди, Натижада у Художўйлик учун замонавий даврдан кейинги илоҳийлик ҳақидаги антропоморфик тушунчалар Худони бу ерда аниқ тарихий функцияси бор, деган хулоса чиқарди.

Ҳалид Абу Ал-Фадл, Умар ва Азмерал Алфида ҳуқуқ профессори, Исломшуносликни ўрганиш дастурининг етакчиси, Лос-Анжелесдаги Калифорния Университети қошидаги ҳуқуқ мактаби: Мен Зульфикар Шах ижодидан ҳайратдаман! Қиёсий динни ўрганаётган ҳар бир талаба ва киши, бу китобни ўқиши ва унга амал қилиши керак. Мен бу китобни ўқиб тугатгандан сўнг, уни қайта ўқишга эҳтиёж сездим. Бу сафар янада кўпроқ завқ билан ўқиб чиқдим.

Ҳурматли Ричард Ж. Склба, Викар Женерал / епископнинг ёрдамчиси Милуоки, Висконсин штати: Ислом ва насроний динлари ўртасидаги мунозараларнинг аниқ нуқтаси камдан-кам ҳолларда кенг ва эҳтиёткорлик билан ёритилади. Али Шах, бу икки йирик дунёнинг диний урф-одатлари ўртасидаги ўзаро тушунишни ва чуқур қелишмовчиликнинг асосий йўналишларини аниқлаш учун Муқаддас Битикнинг насроний диншунослик манбалари ва илк черков кенгашларини ўрганиб чиқди. Бу улкан ишдир. Унинг тезислари насронийларнинг Исо Масихга ишонган тимсоллари, илоҳий шахс ва мукамал Ота каби тасаввурни беради ва насронийларнинг худоси жисмоний тимсолда намоён бўлади.

Эллиот Р. Вольфсон, Авраам Либерман, Нью-Йорк Университетининг Иброний ва Яхудий тадқиқотлари кафедрасининг профессори: Зульфикар Али Шахнинг тадқиқоти – бу монотеизмнинг мураккаб сояларидан бирини тўғри баҳолашдир, чунки бу Иброҳим динининг уч турли эътиқодида ўз аксини топган. Ўзимизнинг эътиқодимизни ҳар доим аниқлаб олишимиз керак, шунда биз имконсиз нарсаларни тасаввур қилмаймиз ва сохта тасвирлар билан тўқнаш келмаймиз. Трансценденцияни тасаввур қилишда ўхшаш тасаввурни кенгайтиришнинг ўрнига, даврнинг руҳий талаби ва даврий бурчни енгиб чиқиш зарур бўлади.